

проза

проза

Людміла Рублеўская

...маніш, чужынец, што мой не са мною народ,
ён – гэта я, ён ніколі ня будзе з табою...

Золата забытых магілаў

Паралельны раман

*Род прыходзіць, і род сыходзіць,
а зямля застаецца ў вяках.*
Эклезіаст, 1.4.

ПРАЛОГ.

вочы цемры съмерць нянатісьць
А што яшчэ ён спадзяваўся ўбачыць, углядычы-
ся праз мокрае вакно ў ноч, у восень, у безнадзеи-
насьць? Быць самотным – значыць трошкі памерці.

Нешта стукнула ў шыбу, нібыта адзінота прасіла-
ся ў пакой... Не, яна, халодная пані Адзінота, ужо даўно
пануе тут. Сядзіць побач, перад полымем каміну. І што
ёй да ценяў былога, да тлуму і адчаю дзён, калі ня
верылася, што так будзе – вальтэрыйская крэсла,
камін, цішыня...

Аднак, што парушыла цішу? Гаспадар паднёс газоў-
ку да вакна. Вочы саслаблі, а калісъці мог пацэліць

у цэшку на фуражцы... Нешта гайдаецца, падвешанае на вяроўцы да галіны старога каштану. Чалавек, съпяшаючыся, расчыніў вакно, і мокры вецер ударыў яго па шчацэ, быццам выпрабоўваў на хрысьціянскую цярплівасць.

На вяроўцы вісела здохлая варона.

Чалавек моўчкі глядзеў у цемру, не зважаючы на вецер і спробы дажджу ператварыць пакой у маленкую Венецыю.

Навошта ён сюды вярнуўся?

Што ў яго тут ёсьць, акрамя магілаў?

Акрамя магілаў і нянавісці, што пазірала на яго цяпер.

Калі б ён мог сам адказаць нянавісцю! Але ён даўно забараніў сабе ненавідзець, толькі часам вугольле дарэмных шкадаваньняў пякло душу знутры, не знаходзячы выйсьця. Не, ён усё-ткі не шкадуе... У ім усё яшчэ жыве той даверлівы юнак, які спавядаў сусветную спраўядлівасць.

Няхай каменьне ў сьпіну, няхай здохлая птушка перад вакном, няхай ад яго хаваюць дзяцей і абараняюцца ад яго пагляду крыжам... Нянавісць – дзіця болю, і боль той спароджаны і ягонымі продкамі... Грахі роду належыць сплочваць. Але трэба верыць, што калісьці гэта зьменіцца, і пакуты ня стануцца дарэмнымі, як не бываюць дарэмнымі пакуты зерня, якое ператвараюць у хлеб. Ня можа ня быць працягу ў таго, што замешанае на любові і самаахвярнасці. Як у галаве самай пачварнай жабы хаваецца прыўкрасны камень, так у несправядлівым і жорсткім часе нашчадкі паслья знаходзяць іскрынкі цудоўных лёсаў і агмені чыстых памкненіяў.

Гэта ён не пра сябе – пра тых, з кім меў гонар сябраваць.

Чалавек абрэзаў кітайскім нажом для папераў вяроўчыну, на якой матлялася мёртвая птушка. Канец вяроўкі падхапіў вецер, разгайдаў так, што на хвілю здалося, быццам вяроўка зараз завяжацца пятлёю. Ад раптоўнага ўспаміну горла пераціснула нібыта ад тae пятлі, і чалавек зачыніў вакно.

А ён толькі што разважаў пра набыты спакой... Няма і ня будзе спакою, пакуль на гэтай зямлі пануе ценъ пятлі, і ценъ неразумення паглынае самыя яркія агні...

Гаспадар зноў апусціўся ва ўтульнае крэсла. Праз шыбы ў пакой глядзела ноч, Пані Адзінота варушыла вуголыті ў каміне.

1.

Гэта здарылася слотным сакавіцкім вечарам, паміж коскай і кропкай, на tym кавалачку сказа, дзе згадвалася пра вялікую пошасцьць у Паазер'і напрыканцы кіраваньня Жыгімonta Маладога. У дзьверы званілі так настойліва, што кропка атрымалася больш падобнаю да працяжніка.

Вядома, гэтага не адбылося б (маем на ўвазе сапсанавую кропку), калі б Паліна пісала свой артыкул на кампутары, а не асадкай.

Але Паліна не любіла спавядацца жменьцы мікраэлементаў. І не любіла разглядаць няучасных наведнікаў праз дзьвіярное вочка. Да абурэння маці, нават без асьцярожлівага "Хто там?" расчыніла дзьверы наросхрист.

Артур стаяў на лесьвічнай пляцоўцы, беражліва прыціскаючы да сябе нешта цяжкое, ухутанае ў зялённую саматканую посыцілку. Па яго доўгіх

валасах съцякала вада, а худы твар быў такі няшчасны, што Паліне адразу ж захацелася зачыніць дзъверы. Не, яна ня чэрствая. Проста надакучылі няшчасныя мужчыны. А яны ў нас амаль усе такі – пакрыўджаць ды незразуметыя, і беларускія жанчыны мусяць пажыцьцёва ратаўцаць іх ды шанаваць іхнюю спароджаную высокай духоўнасцю тугу.

Вядома, падстрава дзея туті ў Артура была – у чарговы раз звольнілі з інстытуту, дзе ён выкладаў гісторыю беларускай літаратуры. Тоэ, што студэнты дарэмна чакалі яго на сваіх лекцыях – вядома, ня клопат. Арцік у гэты час займаўся съвятой справай – шукаў духоўнай раўнавагі ў кавярні “Сем пятніцаў”.

Штогаўда, калі ён усё-ткі знаходзіў дарогу ў аўдыторыю, туды крадма прабіраліся нават з іншых факультэттаў. Літаратуразнаўца ад Бога – нават дзіўна, што сам маствацкіх твораў ня піша.

Папярэджвала Паліна ягоную цяпер ужо былую жонку, колішнюю аднакурсніцу Аксану, наконт асаблівасцяў Артуравай творчай натуры...

Праўда, і сама ў свой час гэтак жа разумна прайгнаравала сяброўскія папярэджаныні. Таму цяпер і сядзіць адна, разумная і гордая “вучоная дама”... І знаёмая пры сустрэчах перагаворваюцца: “А як там Палінка? Усё яшчэ адна? Бедная! Трэба ёй было ехаць са Стасікам”.

“Адна” – значыць “бедная”? Недастатковая, няспраўдженая. Чароўная архідэя, непрысмактаная да дрэўца-кармільца, зялёная гірлянда плюшчу, адарваная ад апірышча – бясьсілы прыгожы паразіт, які толькі і марыць ласкава аплесцы і новага гаспадара...

Так, Стасік імкнуўся быць гаспадаром. І калі яму, таленавітаму праграмісту, удалося выйграць грант на стажыроўку ў Штатах – абвесціці адразу: назад – ня вернецца, лягалам ці не лягалам – застанецца там. І Паліну хоць бэбі-сітэрам, але прыладкуе. Вядома, наўрад ці — гісторыкам.

Не, гэта ня быў выбар між прафесійнай апантанастью і сямейнасцю. Хутчэй – уцёкі ад лёсу плюшча.

Воля – апошняе суцяшэнне няўдачніка. Калі б убачыла Паліна хоць водбліск уласнага каханья ў цёмных прыгожых вачах свайго ўладара – памкнулася б і за акіян, не разважаючы, як калісці не разважаючы прыняла ягоную дзіўную прапанову: “Мне здаецца, з цябе магла бытрымацца някепская жонка”.

Але акрамя любові да самога сябе, роднага, ня бачылася ў Стасевых вачах анічога. Ён нават асабліва не ўгаворваў – хуценька арганізаваў развод, паабяцаў ліставацца...

А для яе проста скончылася жыцьцё.

Хацелася аднаго: спакою, самоты, як съмяротна параненаму зьверу. І каб ніхто, ніколі больш ня змог прыўлашчыць нават часцінку ейнае душы. Яны ж не бяруць, ня просяць — кусаюць, як ваўкі, ды пакідаюць цябе з незагойнай ранай.

Паліна заколвала ў цяжкі вузел цёмныя валасы і апранала доўгія сукенкі. Белыя карункавыя каўнеры да іх не вязала сама – не хапала цярплівасці. Купляла ў бабулек на Камароўцы. Ёй хацелася быць падобнай на віктарыянскую класную даму, якую-небудзь міс Тэмпл: годнасць. Бездакорныя манеры. Трымай дыстанцыю, мінак.

У зьменлівых рысах яе гожага на манер візантыйскіх образоў аблічча былі прыхаваныя цікаўнасць птушаняці і мройлівасць засцянковай паненкі... Хаця Паліна сама сабе ня раз паўтарала, што яшчэ крыху – і яна назаўсёды ператворыцца ў нелюдзімку, зъледзяне сэр-

цам, як скрадзены хлопчык Кай. Урэшце – дваццаць восем гадоў, “развядзёнка”.

Ці не залішне казаць, што мужчыны аблашчвалі яе позіркамі, але знаёмыцца баяліся: “штучка”!

Дысертаци ю Паліна таксама не абараніла з-за сваёй “недатыкальнасці”. Проста ў пэўны момант зрабілася брыдка: “арганізатарская” беганіна, бясконцыя перамовы, намёкі на тое, што Кастусь Каліноўскі – асоба супяречлівая…

А ў гімназіі выкладаць добра. І гучыць амбітна. Пару гадоў таму называлася школай, а сёньня – гімназія…

Але мы адхіліліся ў бок ад падзеяў. Дык вось, стаіць няшчасны Артур, мокры, як вадзянік, на лесьвічнай пляцоўцы, і працягвае нешта, ухутанае ў даматканую посьцілку.

— Палінка, купі!

Ведае, хітраванец, што яна ўсё роўна яго пашкадуе. Сказала была, што апошні раз пазычала. Дык вось табе сёньня – “купі”… Відаць, вазу Аксанчыну прыцягнуў, геній непрызнаны…

Вада з Артура капала ўжо на дыванок у вітальні. Пад зялёнай посьцілкай хавалася зусім ня ваза. Жаба. Каменная жаба велічынёй са шчанючка. Бугрыстая, шэрная, але зусім ня монстр – утульна кругленькая, лапкі ўмольна складзеныя, велізарныя вочы глядзяць так кранальна… Не раўнуючы, як цяпер Арцікавы. Праца прафесійнага скульптара, і не нашага стагоддзя…

— Адкуль гэта ў цябе?

Артур задуменна пагладзіў жабу па каменнай съпіне. А пальцы дрыжаць… Дапіўся.

— Не хвалюйся, ня крадзеная. Ад майго таты засталася. Гэта з надмагільля Вінцэса Рашчынскага. Ну таго, паўстанцкага філосафа. Ты лепш за мяне мусіш ведаць.

Паліна недаверліва зірнула на каменную зачараваную царэйну. Вядома, Артураў тата быў важны чыноўнік “за Саветамі”, ездзіў па съвеце… Сыночка-“бітніка”, дарэчы, лічыў “страчаным”, нават неяк прымусова засадзіў у прывілеяваную псіхушку.

— Калі не памыляюся, Рашчынскі пахаваны ў Парыжы.

— А вось і памыляешся, — Артур раптам перастаў быць няшчасным – і Паліна вельмі любіла такія ў ім перамены, якія адбываліся, калі справа тычылася таго, чым ён цікавіўся, магчыма, больш за жыцьцё, але, на жаль, менш за сваю сусветную тугу. Вочы госьця зазъязлі, голас загучай съпейна, як на лекцыі. – Так, Рашчынскі пасъля разгрому паўстанція дзесьці з 1867-га жыў у Парыжы, нават браў удзел у рэвалюцыйных падзеях, але на пачатку дзевяностых вярнуўся сюды. Людзі тых часоў цяжкай перажывалі расстаньне з роднымі мясцінамі. Гэта для нас настальгія – амаль што жарт, а для іх – куля ў жывым сэрцы. Ад гэтага паміралі. Дарэчы, Рашчынскі памёр неяк дзіўна, усяго год прахыўшы на радзіме. Падобна, што яго забілі. Нават працавала камісія па рассыльедванні съмерці. І пахавалі яго ў касьцёле ў Гарнушках, у магіле, якую ён сам для сябе падрыхтаваў – там была цэлая скульптурная галерэя, мармур, граніт, малахіт… Грошай ляснуў у сваё надмагільле… Як ведаў, што хутка спатрэбіцца.

— Першы раз чую пра такое…

— Ня дзіўна, — Артур зноў пагладзіў каменную жабу, нібы пакінутага гаспадаром сабаку. — Адразу пасъля пахаваннія надмагільле згандзівалі, нехта разьбіў цэнтральную скульптуру, алегорыю съмерці.

І на працягу году невядомыя зламысьнікі разьбівалі фігуры адну за другой. Нібыта нехта так ненавідзеў былога інсургента, што хацеў зьнішчыць нават памяць аб ім. А калі мой бацька ўзначаліў барацьбу з помнікамі рэлігіі ў раёне, там ужо амаль не было чаго руйнаваць. У прыдзеле касьцёлу, дзе радавая ўсыпальница Рашчынскіх, засталося толькі не-калькі пашкоджаных дзіўных фігурак, і ўсё. Адну бацька загадаў адбіць для сябе. Сказаў, што надта нагадвае маю маці. Маўляў, паставіць у хаце, каб глядзела на сваю выяву і сядзела моўчкі.

Арцік прыглушыў голас і ненавісна съціснуў зубы – Паліна ведала, ён дасюль не дараваў бацьку стаўленьне да маці, хоць абодвух ужо не было на съвеце. Тым жа здушаным голасам госьць скончыў аповед.

— Касьцёл узарвалі. Цяпер на tym месцы Дом культуры. Вось табе і ўся гісторыя маёй жабкі... Чырвонец ня дорага?

Апошнія слова Арцік прагаварыў са звыклай няўпэўненасцю ня-шчаснага беларускага мужчыны. Але Паліна не магла адмовіць і са скрухай глядзела, як ён хавае атрыманую паперчыну ў кішэню, і руکі яшчэ больш трасуцца, а вочы загараюцца непрыемным хваравітым бляскам...

Божа мой, Паліне б тады ўзяць гэтую жабу ды абрыйнуць са свайго пятага паверху, каб разъляцеліся ейныя шэрыя друзачкі па мокрым асфальце...

Але яна гэтага не зрабіла. Таму далей адбылося тое, што адбылося.

2.

Вінцэсъ ледзь прычакаў вечару, калі ў пакоях маёнтка запалілі съятло, і цені неахвотна распаўзліся па кутах, каб пільнаваць момант свайго начнога панаваньня. У адным з такіх кутоў Вінцэсъ схаваў захутаную ў посьцілку стрэльбу, знятую крадма з дывана ў бацькавым кабінцы.

Вядома, такое ўчыняць было нядобра. Але што зробіш, калі дарос да шаснаццаці, скончыў Шляхецкі інстытут¹, а табе ўсё яшчэ не давяраюць зброі. А між тым у Маскалёвым лесе пасяліўся сапраўдны ваўкалак! Яго бачыў конюх Тодар, і дзеці вясковага каваля, а паненка Рагманава, смуглівенькая Вальжына з насымешнымі цёмнымі вачыма, пры ўсіх гаварыла, што толькі сапраўдны мужчына не збаіцца выйсьці супраць ваўкалака. А паколькі такіх у навакольлі няма, дык яна лепш са двара выходзіць ня будзе. Ваўкалакі, кажуць, дзяўчат крадуць.

Ваўчынную скuru табе пад ногі, ганарліука! Ды каб съвежым зьвярыным духам працяло твой лялечны пакой з белымі фіранкамі! Рашчынскія не баяцца ні людзей, ні ваўкалакаў.

Шкада, бацька ўнатурыўся на ў слайных ваяўнічых продкаў. Сам ніколі ў руکі зброі ня браў, і яму, Вінцэсу не дае... Нібыта шаблі ды пістолі – адно для аздобы пакояў!

Нічога, Вінцэсъ дакажа ўсім, што ваярскі дух не пакінуў іх сям'ю! Цэліць ён трапна – навучыўся і бяз бацькавага дазволу.

Густы начны туман плыў па-над самай зямлёй. Так што здавалася, быццам Вінцэсъ ідзе па аблоках. Але высокая трава са зрадніцкім шор-

¹ Шляхецкі інстытут – сярэдняя навучальная ўстанова ў Вільні для дзяцей арыстакратыі.

гатам балюча съцябала і калолася нават скрэзь вопратку, мокрую ад расы. Тры срэбныя кулі – адна ў ствале, дзъве – у кішэні. Ваўкалака можна забіць толькі срэбнай куляй, пазначанай крыжкам – і Вінцэс патраціў дзень на тое, каб ператварыць тры старажытныя манеты з бацькавае калекцыі ў больш-менш ахайнія круглячкі.

Сёньня поўня... Час ваўкалакаў. Старажытныя грэкі лічылі, што людзі тутэйшых плямёнаў штогод на адзін дзень пераўтвараюцца ў ваўкоў. Можа быць, гэта праўда? І ў Вінцэсю ёсьць кропля ваўчынае крыві? І зараз поўня змусіць яго кінуць стрэльбу, і забыцца на тое, хто ён ёсьць, і...

Ну і глупствы лезуць у галаву. Шаргоча трава, быццам нехта шэпча праклёны. Ускрынкула начная птушка, нібыта беспрытульная душа... Не, Вінцэс не паддасца дзіцячаму постраху. Урэшце, ён – узброены мужчына... І Маскалёў лес вунь ужо, цямнее, як зубчастыя съцены цмокавага замка. Усё пралічана: ён падбіраецца паплавамі да ўскрайку лесу, дзе пачынаеца лог, зарослы вольхай, а менавіта там і зьяўляўся некалькі разоў ваўкалак – і чакае... Пачвара абавязкова выберацца на асьветлене поўня месца, каб правыць свой жудасны гімн цемры...

Вінцэс пачаў мерзнуць – пачатак чэрвеня ня быў цёплы. Раптам гарачая хваля прайшла па целе. З лесу выходзіла страшыдла... Яшчэ жахлівейшае, чым хлопец чакаў, бо падобнае да чалавека – на двух нагах, калматое, прыгорбленае... Як і ўяўлялася, ваўкалак застыў на месцы і ўзыняў аброслае поўсьцю ablіcha да поўні...

Прыцэл скакаў перад вачыма – ну, націскай жа! Палец ня слухаўся. Мусіць, перашкаджала гэтае падабенства з чалавекам – і Вінцэсю неадольна хацелася, перш чым стрэліць, неяк аб'явіцца, даць таму стварэнню магчымасць супраціву – каб атрымаўся двубой, а не забойства з кустоў... Паказацца... Гукнуць... Няхай кінецца, зараве – а тады ўжо...

— Гэй... — вокліч застраў у горле. На галаву хлапца абрыйнулася нешта цяжкое, неадольная сіла выдзерла з рук стрэльбу, і ён упаў на зямлю.

— Бач, паганец, падпільнаваў! Зладзім табе паляванье начное...

Вінцэс зразумеў толькі адно: вакол яго – людзі... Ён з цяжкасцю перавярнуўся на съпіну, усё-ткі баючыся ўбачыць прамаўляючыя чалавечымі галасамі пысы. Не, гэта былі не пярэваратні – троє ўзброеных мужчынаў. У цемры Вінцэс разгледзеў толькі вусы і насыцярожаны бліск вачэй. Адзін, у мужыцкай шапцы-магерцы, цэліўся ў хлапца з ягонай жа стрэльбы. Другі нагнуўся і спрактыкаўшы рухамі абшукаваў Вінцэса, з асаблівай увагай падкінуўшы на далоні мяшечак з кулямі.

Раптам сэрца съціснуў цёмны жах – справа падышодзіў ваўкалак. Вінцэс пазіраў на яго з зямлі, і таму ваўкалак здаваўся волатам – бо і сапраўды быў вышэйшы за астатніх.

— А што, казаў я вам, асочаць...

З пашчы ваўкалака даносіўся чалавечы голас. Вінцэс углядзеўся – тое, што ён прымаў за поўсьць, быў вывернуты кажух і гэткая ж шапка. Вядома, барада і валасы, чорныя, доўгія, густыя, надавалі ablічу дзікі выгляд, але самае страшнае было, што праз увесь твар чалавека – так, цяпер Вінцэс быў упэўнены, што гэта чалавек, — ішоў глыбокі цёмны шнар, відаць, ад шаблі. Нос, правая шчака, левае брыво расьсечаныя, і левае вока, здаецца, пашкоджанае... Затое погляд правага, нават у цымянім съятле поўні гэта адчувалася, — быў незвычайна цвёрды.

Ад усьведамленія, што ён мог забіць чалавека, Вінцэс пачало трэсці.

— Падымайся, гадзёнак. Раскажаш усё – памрэш лёгка. Ня бойся.

У голасе чалавека ў магерцы гучала лёгкая пагарда, і Вінцэсь паставаўся падняцца як мага больш спрытна і стаць у незалежную паставу.

— Дзе іншыя?

— Я адзін, — хлопец сказаў гэта амаль абыякава.

— Адкуль ведаў, дзе нас чакаць?

Вінцэсь пачырванеў, радуючыся, што ў цемры гэтага ня бачна – давялося расказваць пра авантuru з паляваньнем на ваўкалака. Ён не спадзяваўся, што яму павераць. Хто яны? Разбойнікі? Беглыя жаўнеры? Катаржане?

— Ілжэ,—скрэзь зубы працэдзіў той, што трymаў Вінцэсеву стрэльбу.

— Забіць зараз жа – і ў дрыгву.

А ён уяўляў сваю съмерць у бойцы, пад слайным штандарам, на чале пераможнага войска! Але нават цяпер належала сустрэць непазбежнае так, як прыстойна шляхічу.

—Чакай, Марцэл... — уладна прамовіў ваўкалак, наблізіўся да Вінцэсі і жалезнай рукой змусіў юнака павярнуць твар проста пад промні царыцы ночы. Вінцэсь абражана адхінуўся, гатовы кінуцца ў бойку. Але ваўкалак зьдзілена запытаў:

— Ты ня сын Антося Рашчынскага?

Вінцэсь не зразумеў, чаму паслья ягонага пацьверджаньня настрой захопнікаў перамяніўся – яны нібыта разгубіліся. А Марцэл у магерцы нават расчараўана прастагнаў. Чалавек са шнарам чамусьці ўсьміхнуўся і зьвярнуўся да таго, хто абшукваў Вінцэсі.

— Пакажы, што ў яго забраў...

Рэзвязаў мяшэчак... і працягнуў супольным даланю, на якой блішчэлі два нязgrabныя круглячкі – самаробныя срэбныя кулі.

— Нават крыжкам пазначаныя... Што, і ў стрэльбе такая ж?

Вінцэсь моўчкі кіўнуў. Вакол выбухнуў рогат.

Ваўкалак першы перастаў съмяяцца і звярнуўся да хлопца сур'ёзна, нават з павагай.

— І ты пайшоў адзін на пераваратня?

— Да, відаць, перад дзеўкай пахваліцца захацеў, — насымешна вымавіў вусаты дзядзьзька з пістолем за поясам, і зайважыўши засмучэньне Вінцэсі, зарагатаў зноў.

— Не сядуй, хлопча,— сумна прамовіў чалавек са шнарам.— Выгнанынікі маюць няшмат вясёлых хвілінаў. Зараз ты пойдзеш. Стрэльбу – раз яна трапіла ў лес, мы пакінем у сябе. Перадай бацьку вось гэта... — Ваўкалак дастаў з кішэні нейкі мяшэчак. Навобмацак там было нешта дробнае і цяжкое.

— І запомні: твой бацька – першы, каму ты пра нас раскажаш, — гэта прагучала як просьба, і Вінцэсь прамовіў:

— Абяцаю.

— Ну што ж, шчасліва заставацца, Вінцэсь Рашчынскі.

Хлопец агаломшана глядзеў, як постаці адна за другой зынікаюць у лесе.

— Гэй, паляўнічы, падары сваёй красуні замест ваўкалацкай скуро вось гэтага зьвера... А то без здабычы вернешся.

Словы чалавека ў магерцы праціналі злоснай насымешкай. Вінцэсь ледзь пасльпей падхапіць нешта сълізкае і халоднае, штурнутае яму проста ў твар. Жаба... Юнак ледзь стрымаў гнеў, але ўдалося прагаварыць спакойна:

—Дзякую за падарунак. Абавязкова перадам.

Поўня залівала прывідным съятлом паплавы, і туман павольна спаўзай да рэчкі, быццам паранены вужыны кароль у свой бурштынавы палац.

3.

Мышкі плылі ў вялізным чорным парасоне, зьвесіўшы ваўняныя хвосьцікі на мокры асфальт. Вакол віраваў Казюкас – съяточны кірмаш. Дзень съятога Казіміра ў Вільні – як Паліна магла прамінуць! Нават калі даводзіцца плаціць ладную частку ейнага выкладчыцкага заробку за візу, праезд, выцярпець некалькі гадзінай у чарзе на мытні, ды яшчэ пільна-ваць сваіх гімназістаў – гаманкую зграйку будучых філолагаў, ці гісторыкаў, ці... Ат, галоўнае – каб сумленнымі выраслы.

Вязаных мышэй прадавала кабета ў вязаным жа капялюшыку, брылы якога абвісьлі ад веснавой імжы, і ў пальчатках з абрэзанымі пальчыкамі. Паліну ўзрушила, што кабета не высаджвае хвастатыя цацкі на якую кардонку ці скрынку, каб самой пакарыстацца караблём-парасонам па ягоным прамым прызначэнні, захінуцца ад дробных халодных кропляў. І менская госьця набыла адну з мышак, з чорнымі вочкамі-гузікамі і чырвонымі бантамі. Пасунулася далей – і было нечакана прыемна гэтак бязвольна і бяздумна плысціці ў людскіх хвалях, аздобленых вярбоўкамі – адмысловая ўпрыгожанымі галінкамі вярбы, гаварыць на беларускай мове – і не сустракаць пагардлівых паглядаў. Праўда, найчасцей Паліну прымалі за польку. Але часам у адказ чулася і беларуская мова.

Паліна сылізгала позіркам па раскладзеным тавары...

Гэтага ня можа быць!

На прылаўку сядзела каменная жаба.

Не, не падалося – дакладная копія Артуравай. Дурнаватая ўсьмешка, жаласныя вочы... Фарбаваны пад камень гіпс, няйначай. Гэта жа, як і іншыя скульптуркі, перад якімі прысела жабка. Цікава... Гэта ня кіч. Зроблена з густам. Са стылізацыяй пад старажытнасцьцю. Сумныя анёлы хайурсавалі з істотамі зусім нечаканымі – гэта, напэўна, адзінарог... А там — вужыная каралева.

Паліна пашукала вачыма прадаўца. Павільён быў багацейшы за іншыя, дыхтоўны, з драўляных шчытоў, аформленых пад съцены сялянскай хаты. Дзяўчына ў чорнай скуранцы і скандынаўскай шапачцы, з-пад якой зьевешваліся дзіве съветлывыя пругкія касы, пакінула купку суразмоўнікаў і заахвочвальна ўсьміхнулася патэнцыйнай пакупніцы. На роспіты пра паходжанье жабы дзяўчына пагардліва паціснула плячыма, і яе прыгожы твар з дакладнымі рысамі, страціўшы непатрэбную ўсьмешку, набыў выраз, відаць, звыклай уладарнасці – дзяўчына-вікінг.

— Ну, калі вас так цікавіць... Трэба спытаць у аўтара. Ён там, пад аркай... Бландзін у зялёной куртцы – не памыліцеся.

У арцы, што вяла ў адзін са шмалікіх цудоўных старых дворыкаў, сапраўды нехта сядзеў. Што ж, гімназісты Палініны яшчэ гадзіну могуць вольна блукаць па кірмашы, потым – сустрэча ля Вострай брамы... Ня зблудзяць, вялікія. Пакуль Паліна, падабраўшы доўгі падол спадніцы і ня менш доўгае “віктарыянскае” паліто, прабіралася між плеценых кашоў і рэкламных шчытоў, бачыла толькі цёмныя нерухомыя скурчаны сілуэт – нібыта таксама скульптура. Стваральнік гіпсавай жабы сядзеў на перавернутай скрынцы, прыхінуўшыся съпіной да вільготнай съцяны. Непакрытая галава з доўгімі съветлымі валасамі нізка апушчаная, а рукі неяк вельмі сіратліва греюцца ў рукавах курткі, як у муфце. Не хапала толькі шапкі пад нагамі.

Яшчэ адзін няшчасны мужчына. Гэтым разам – літоўскі.

Але калі Паліна стала праста перад “фігурай засмучонага” і няшчасны рэзка ўзьняў галаву, не пабачыла на яго твары прыкмет “сусьветнае туті”. Праўда, аблічча сумнае, але зусім ня жаласнае. Хутчэй съмешнаватае – твар худы, а нос велікаваты, з гарбінкай, съветлыя вусы і бародка, а вочы надзіва цёмныя, дакладней – цёмна-зялёныя, як нефрыт, і крыху наіўныя… Гадоў, як і Паліне, можа, трохі старэйшы.

Між тым съветлавалосы, усьвядоміўшы, што госьця – да яго, нязгрубна ўзьняўся і ветліва схіліўся да Паліны з вышыні немаленъкага росту. Але росптыты пра жабу пацьвердзілі – дзвік і няуклюда.

— Перш чым адказаць, я мушу даведацца падставы вашага інтэрэсу.

Паліна здзівілася, пачуўшы чысьцюцьку беларускую мову. Але ж бач, таямніцы ў яго…

— Я Паліна Ведрыч, гісторык, з Менску. Выкладаю ў тамтэйшай гімназіі. Ня так даўно мне падарылі каменнью жабу, дакладную блізьнечку вашае.

— Ну і што? Ці мала ў съвеце копіяў?

Паліна зазлавала.

— Не разумею, чаму вы ня хочаце расказаць. Я ведаю, што арыгінал – з надмагільля Вінцэнта Рашчынскага, беларускага філосафа, удзельніка паўстаньня 1863 году. Ён быў пахаваны ў Гарнушках, у Наўскім павеце. Як бачыце, мой інтэрэс – прафесійны.

Скульптар па-хлапечы кіёнуў галавой, вытрымаў паўзу і кінуў:

— Я – з Гарнушак.

— Вось як? Дык вы павінны ведаць пра вашага славутага земляка! – Паліна адчула знаёмы паляўнічы азарт дасьледчыка. Яна, праўда, за справамі яшчэ так і не начала росшукі звестак пра Рашчынскага – а цікава ж, з кім сутыкнула цябе старая рэч. Скульптар стрымана пацьвердзіў.

— Так, я чуў пра Рашчынскага. Праўда, касыцёл з ягоным надмагільлем зруйнавалі, калі я быў яшчэ зусім маленькі. Але нашы сяляне не дадуць пра пасыпкі карысным рэчам. Ведаецце, што стаяла ў каморы маёй бабулі? Спавядальня. Пакрытае чорным лакам дрэва, разьба… Я, вядома, ня ведаў, што гэта за шафа дзіўная. Толькі як вырас і ў касыцёле падобную неяк пабачыў, здагадаўся. А для чаго яе выкарыстоўвала мая бабуля – прабачце, не скажу.

— Ну а жаба? – прыспешыла Паліна.

— Была і жаба… Бабулі яна прыдалася замест гнёту: класыці паўзьверх дошкі, калі трэба нешта прыціснуць – тварог там ці капусту.

— А пра Рашчынскага што вам бабуля расказвала?

— Ведаецце, дзіўная рэч… – скульптар задуменна ўтаропіўся ў скляпеньне аркі. – Я ўвогуле нейкі час надта ж цікавіўся айчыннай гісторыяй. Але нічога ўцяннага ніхто мне не расказаў. “Пан быў бандытам”, “Вар’ят нейкі”, “Багаты быў” – і ўсе звесткі.

— Чакайце, – не паверыла Паліна. – У кожным раёне ёсьць музей, энтузіясты-краязнаўцы.

Скульптар паківаў галавой.

— Думаецце, я пра гэта забыўся? У музеі – толькі ксеракопія энцыклапедычнага артыкула. А там усяго – некалькі радкоў. Вось пра героя-партызана з нашага лесу ў энцыклапедыі амаль старонка, ды яшчэ з фотаздымкам. Таму і некалькі стэндаў яму прысьвежана. А пра Рашчынскага… Пачытайце, што вашы калегі ў энцыклапедыі напісалі.

— Валянцін! Што ты там прыляпіўся да аркі? — рэзкі голас належала дзяўчыне-вікінгу. — Ідзі да людзей! Вітаўт кавы на ўсіх прынёс.

Гандлярка падышла і пахмурна зірнула на Паліну. Той стала няёмка — сапраўды, сам-насам з чужым мужчынам... Бо дзяўчына падкрэслена паказвала — гэты належыць ёй... Прытулілася, паправіла пасмачку яго доўгіх съветлых валасоў... А твар у самой нібыта съвеціца знутры, і нібыта яна ўжо замкнулася з ім сам-насам... На Паліну быццам пацягнула цяплом з чужых прыадчыненых дзвярэй.

— Добра, мне час ісьці... Але ўсё ж ...— Паліна дастала з сумкі візітоўку, працягнула скульптару.— Раптам штосьці даведаецца пра нашага героя?

Скульптар беражліва ўзяў картку доўгімі, нязграбнымі, як і ўвесь ён, пальцамі — аж няверылася, што імі выпеленыя тыя вытанчаныя скульптуры. І дзяўчына пацягнулася зірнуць. А пасля яшчэ ў съпіну Паліне гукнула з ледзь прыхаванай насымешкай:

— Дык набыць нічога не жадаеце?

— Жадаю, — нечакана адказала Паліна.

І ў абдымку з гіпсавай жабай рушыла да Вострай Брамы.

А гэты... дзівак ... так і застаўся сядзець у арцы. Нібыта саромеўся, што ягонымі вырабамі гандлююць.

Хутчэй за ўсё, так і ёсць!

Ля ўваходу ў капліцу Маці Божай Вострабрамскай чарнявы хлопчык-жабрак называў Паліну “панечкай”, і тая — нешта сёньня надта чульлівая — аддала яму нерастрачаныя літы. Тым больш колькі іх там было... Толькі пакінула на хлеб — як гэта прыехаць з Вільні без мясцовага хлеба, чорнага, як урадлівая зямля, цяжкога... А цяпер яго пякуць і з семкамі — хочаш, з гарбузовымі, хочаш — са сланечнікамі. Паліна ўзяла цэлы каравай — падзеліцца з маці, занясе па акрайцу сяброўкам... Хто б з продкаў мог падумаць, што хлеб зробіцца некалі сувенірам, забаўкай, як паштоўка!

А вось і вучні — гаманкою зграйкай хваляцца купленым. Вярбоўкі з сухімі кветкамі, пазалочаныя і пасярэбраныя съцябліны ільну; доўгія, як вясновая песня, цукеркі ў бліскучых абгортках, гліняныя званочки... І, вядома, кубкі, упрыгожаныя “міленіюмнай” сімвалікай — “2000”. А яшчэ бурштын, і цудоўныя партманэ з кавалкаў скury, і падсвечнікі з рознакаляровага шкла, якія ператвараюць самы будзённы пакой у казачны шацёр. І Паліна радавалася разам з усімі і паказвала сваё набытае — асабліва падабалася жаба, пра якую сказаў, што падобная да смайліка — съмешнага значка ў кампьютерных тэкстах. Паліна ня надта ўяўляла, але ж не спрачалася. Яна ўвогуле вольна адчуvalа сябе толькі са сваімі выхаванцамі. Яе нават папракалі, што ня ўмее трymаць дыстанцыю з вучнямі. Але быць самавітам, з пачуцьцём уласнай важнасці — гэта ж так сумна, так нецікава! Гэта значыць прызнаць сябе завершаным, адмовіцца ад права шукаць, памыляцца, радавацца жыццю...

Не, яна не самавітая, і самавітай ніколі ня будзе. Нягледзячы на апранахі віктарыянскай класнай дамы.

І ўжо ў аўтобусе, калі яны зьбіраліся ад'яджаць ад вакзалу, Паліна спахапілася, што ў сумачцы няма пашпарту.

Вядома, ніхто ня мусіў пакутаваць з-за ейнага нядбайства. Паліна, як магла, супакоіла спадарожных і нават ўсьміхнулася на развітанье. Аўтобус з гімназістамі, вярбоўкамі і адмысловымі кошыкамі адправіўся ў Менск.

Паліна стаяла ля дзвярэй, за якімі ахоўвалі закон і вырашалі лёс

такіх разявакаў, як яна, і не наважвалася ўвайсьці. Зьявілася здрадлівая думка — уцячы, заблукаць у горадзе, і няхай будзе што будзе...

— Нарэшце вас адшукаў! — няўклюдны скульптар схіліўся над Палінай, працягваючы ёй сінюю кніжачку. — Аўтобусы абыйшоў, што з Беларусі прыехалі, тады думаю — ці ў міліцыі вы, ці ў амбасадзе... Дэіна казала — вы жабу ў сумку спрабавалі ўціснуць, потым ледзь дасталі... Відаць, тады пашпарт ваш і выпаў.

Съвет расплыўся ў вачах Паліны вясёлкай, і яна, раптам разраўлася-разрумзала на ўвесь калідор. Нешта цяжкое высылізнула з рук, грукнула...

— Нічога, нічога, я вам новую зъляплю, прывязу... Яшчэ прыгажэйшую, вось пабачыце... — побач гучай голас. Скульптар узяў у запітай слязымі Паліны сумку, падхапіў пад руку, як малое дзіця, павёў на вакзал, пасадзіў у крэсла, даў насоўку — выціраць сълёзы, потым прынёс каву, потым уклаў у руку білет... Паліна пакорліва прымала ўсё...

Ужо з тамбура цягніка паспрабавала вымавіць нейкае слова ўдзячнасьці — съветлавалосы няўклюда толькі памахаў рукою з платформы, шырокая ўсыміхаючыся. Ды яшчэ Паліне запомніліся ягоныя слова — ён, здаецца, увесь час расказваў нешта цікавае, спрабуючы супакоіць:

— Ведаеце, як ляпіў гэтую жабу, шмат чаго паўспамінаў з міфалогіі... Дарэчы, гэта, напэуна, ня жаба, а рапуха — лапы іншыя, і пыса не пляскатая... А пра рапух ёсьць павер'е — чалавек, які ня выкананы пры жыцьці тое, у чым пакляўся, прысягнуў, павінен паслья съмерці ў ablіччы гэтай істоты абяцанае выкананаць. І патрапляе на нябёсы толькі ў выпадку, калі яму, напрыклад, удасца дапаўзьці да алтара царквы. Можа быць, Рашчынскі думаў пра гэтую прымху? Памятаеце, як у жабы лапкі малітоўна складзеныя?

За вакном цягніка мільгаль далёкія агенчыкі. Паліна зъняможана прыхінулася галавой да вакна, паклаўшы каплялюш на калені. Гэты Казюкас запомніцца надоўга. Такая “рамантыка”...

Але ж яна нічога пра съветлавалосага дзівака з аркі ня ведае! Толькі імя запомніла — Валянцін. А ён жа білет ёй за свае гроши купіў!

Вось няёмкасьць...

І жабы разьбітае шкада...

4.

Бацька моўчкі стаяў, адварнуўшыся да вакна, і Вінцэсъ баяўся парушыць цяжкое маўчаныне. На съцяне, на фоне вясёлкавага кіліма, паблісквала, быццам суроўыя вочы старых вояў, зброя — шаблі, корды, ружжы, мушкеты, абушкі, скрыжаваныя дзіды, нават буздыган — шастапёр, страшная зброя, якой раструшчвалі галаву. Але Вінцэсъ пагляд мімаволі цягнуўся да таго месца, дзе мусіла вісець стрэльба, страчаная ім пад час начнога здарэння. Ды яшчэ на стале — мяшечак, перададзены лясным знаёмцам. І жадаў бы — не пераканаеш сябе, што ўсё было толькі страшным сном.

— Я не хацеў, каб гэта адбылося цяпер і такім чынам...

Бацька гаварыў вельмі сур'ёзна і важка — гэтак з Вінцэсем ён яшчэ ніколі не размаўляў.

— Так, напэуна, я вінаваты, што лічыў цябе за дзіця, забыўшыся, што давялося зьведаць самому ледзь не ў тваім узросці, — бацька павярнуўся і зусім не сярдзіта зірнуў на сына. (Шкада, Вінцэсъ ня ўспадчыніў гэтыя вочы колеру сталі з пранізлівым паглядам — давядзенца пазіраць на ворагаў сваймі сінімі, ды яшчэ вялікімі, як у паненкі). — Разумееш, у

дзяцінстве мне давялося перажыць шмат. Твой дзед Ляўонцій быў чалавек... ня вельмі лёгкі па натуре. Ты неяк пытаўся, чаму нашыя сяляне не адрабляюць паншчыну, а толькі плацяць чынш? Гэта і таму, што я хачу хоць нейкім чынам выкупіць зло, што яны мелі ад майго бацькі. Гісторыя ро-ду – ня толькі ваенныя трафеі ды фамільныя партрэты. Гэта — цяжар, які сумленнага змушае схіліцца перад праудай, а чэрствага – кінуць прауду пад ногі свайму гонару. Памятаеш, на ўзгорку за Гарнушкамі – вялікі пень, а каля яго – крыж з абразом Маці Божая Суцяшальніцы?

Вінцэсъ моўчкі кіунуў галавою. Менавіта туды Вальжына Рагманава час ад часу насіла кветкі – букецкі рамонкаў і валошкаў, перавязаныя карункавымі стужкамі, а Вінцэсъ ішоў за ёю, як паж, і ніяк ня мог навучыцца адказваць на жарты. Як усё лёгка было ў дзяцінстве, калі яны разам гулялі ў хованкі і слухалі ў Весьніцах страшныя казкі ахмістрыні Казіміры! А мінулым летам вярнуўся на вакацыі з Віленскага Шляхецкага інстытуту, убачыў знаёмыя чорныя вочы... і незнамая прыгажосьць і незнамы боль назаўсёды зынішчылі нязмушанасць. Падумаеш, на чатыры гады старэйшая! Эх, каб ваўкалак існаваў папраудзе!

— Дык вось, сыне, — голас бацькі змусіў Вінцэсъ адарацаца ад мрояў. — На тым узгорку расла сасна, якую выкарыстоўвалі дзеля пакаранья прыгонных, — пан Рашчынскі гаварыў зусім ціха. — Гэта старажытнае пакаранье, яно нарадзілася, калі панавалі дзікія норавы, і жыцьцё чалавече не было каштоўней за разьбітую чарку. Ды не, чарка была большай каштоўнасцю – адзін з нашых продкаў памяняў сям'ю гарнушкаўскіх сялянаў з дзесяці чалавек на італьянскі сервіз – крышталь, аздоблены срэбнымі птушкамі і вінаграднымі лозамі. Шэсцьць чарак і графін з коркам у выглядзе срэбнай вінаграднай Gronki, на якой сядзіць матылён.

— Памятаю той сервіз... — гэтак жа ціха адказваўся Вінцэсъ, і нейкі холад апанаўваў яго знутры, нібыта ў шкле паміж хатнім цяплом і знадворным сіверам зъявілася першая трэшчына. Ён амаль не хацеў чуць, што далей скажа бацька.

— Дык вось... Пакаранье было такім – вінаватаму разразалі жывот і прыбівалі канец кішкі да дрэва. А потым няшчаснага бізунамі ганялі па крузе, пакуль усе вантробы не наматаюцца на камель. Самае страшнае, што паслья гэтага чалавек яшчэ нейкі час жыў. Я сам гэта бачыў. Бацька лічыў, што такое відовішча паспрыяе выхаванью ўва мне мужнасці.

Вочы пана Рашчынскага палыхнулі гневам, і Вінцэсъ раптам зразумеў, што зусім ня ведае свайго бацькі – гэты чалавек са спакутваным тварам меў мала падабенства з тым ласковым, вясёлым “рарб”, які заходзіў у дзіцячы пакой, заўсёды нешта напяваючы, які займаўся з Вінцэсем гімнастыкай па нямецкай сістэме. А калі Вінцэсъ быў на вакацыях, яны штораніцы разам пераплывалі сажалку. Нават калі ўтваралася тонкая скарынка лёду, яго разьбівалі, каб вызвалілася з дзясятак метраў, і прыслуга зъбягалася паглядзець, як шалёны пан купаецца ў палонцы і няшчаснага паніча за сабой цягне. А Вінцэсева любімая нянька Агата дык праста плакала ды галасіла, стоячи на беразе. Затое насуперак звычаем бацька з сынам заўсёды былі на “ты”, і ў дому ня мелася звычкі цалаваць старэйшага ў руку і, як у строгіх прыхільнікаў “сармацкага ладу”, падаць у ногі.

Пан Рашчынскі глядзеў на старажытную зброю на сцяне.

— Гонар роду... Нашыя продкі часам дзіўна трактавалі гэтае паняцце. Калі я стаў уладаром маёнтка, загадаў съпілаваць сасну і паставіць на тым месцы крыж. Але памяць пра ўчыненае зло ня зынішчыш так лёгка, як дрэва – карэніні ад яго цягнуцца на шмат пакаленіняў наперад. Я

зрабіў, што мог — спадзяюся, ты падоўжыш маю справу. Падобна, я ня змог стаць добрым бацькам. Я рана страціў маці, ты таксама. Жаль і любоў часам адпрэчваюць разум. Я нічога табе не расказваў, ні ў што не пасъвячаў. Здавалася — яшчэ прыйдзе час... Мне хацелася бачыць, як маё дзіця бесклапотна гадуецца, радуецца жыцьцю... І вось — мой сын мог загінуць, і гэтак па-дурному...

— Тата, прабач... — Вінцэсь па звычцы хацеў дадаць дзіцячае — “я больш так ня буду”, але ўсьвядоміў, што ня можа, і ня хоча гэтага вымаўляць. І бацька сказаў дзіўнае:

— Гэта ня той учынак, за які трэба прасіць прабачэння.

Сей за стол, не сьпяшаючыся, развязаў мяшэчак з лесу, высыпаў з яго нешта... Вінцэсь прагна нахліўся... Рознакаляровыя каменьчыкі, не-калькі зярнітак, нават мінулагодні, счарнелы арэх... Вінцэсь ледзь не засымаяў-ся — а ён жа, пакуль нёс бацьку пасланьне, чаго толькі ні перадумаў — вядома, падгледзець самому, што ўнутры, было нядобра.

Але бацька зусім не зьдзівіўся. Гэтак жа няспешна расклаў каменьчыкі па колерах, задумаўся... Потым пільна зірнуў на сына.

— Ім патрэбна трыв фунты пораху і набоі для пісталетаў. І ў іх скончыўся хлеб.

Вінцэсь яшчэ не разумеў.

— Тата, хіба ты іх ведаеш? Хто яны такія?

Пан Рашчынскі памаўчай.

— Брацтва Ваўка.

Вінцэсь разгубіўся.

— Хіба гэта ня казкі? Пераваратні, якія зьяўляюцца па начах і зъядаюць таго, хто забіў бязьвіннага чалавека?

— Кожная казка калісьці была прайдай, сыне, — усміхнуўся пан Антось. — Брацтва Ваўка існуе на нашай зямлі вельмі даўно. Адразу, я думаю, яго ўтварылі нашыя продкі-паганцы, якія не хацелі прымаць новую веру і хавалі свае паселішчы ў гушчарах. Потым — беглыя прыгонныя і жаўнеры, пакрыўджаныя людзі. Цяпер Брацтва захоўвае памяць апошняга пайстайнія. Тое, што даручылі табе — вялікі давер. Сёньня аднясеш патрэбнае, куды я скажу. Чалавек са шнарам, з якім ты пазнаёміўся ў лесе, належыць да славнага роду, Вінцэсь. І продкаў варты. Дваццаць год таму мы разам з ім былі вязнімі Бабруйскай крэпасці.

— Вязнімі? — а Вінцэсю здавалася, што яго больш нічога так ня зьдзівіць. Бацька ўстаў, павольна прайшоўся па пакоі, склаўшы руکі за сьпіной, быццам зьбіраўся чытаць лекцыю.

— Паўстаньне пачалося ў Варшаве. Але гэта быў шанс і для нас. Мне хапіла б і таго, што Аляксандр I забараніў жыхарам Беларусі і Літвы накроўваць сваіх дзяцей на вучобу ў замежныя універсітэты. А я так марыў пра Гейдэльберг, пра Падую, дзе вучыўся Скарэна! На далучаных да імперыі землях тварылася так шмат несправядлівасцяў, што ня бачыў толькі съляпы. У віленскім Шляхецкім інстытуце, я вучыўся там, як і ты, многія падзялялі ідэалы паўстаньня — і вучні, і настаўнікі.

— Але цяпер там пра гэта не чуваць! — зазначыў Вінцэсь, які ня надта шанаваў сваю навучальную ўстанову.

— А хто табе мог расказаць? — уздыхнуў пан Рашчынскі. — Сёньня права выкладаць вам маюць адно “вернападданыя”. А ў той час мы перапісвалі вершы Міцкевіча і Чачота, чыталі Дыдэрота і Шылера... Паўстаньне ўжо было амаль разьбітае, калі я разам з сябрамі па

інстытуце далучыўся да аднаго з атрадаў генерала Дэмбіцкага, апошняга з абаронцаў. Мяне схапілі, калі я прыйшоў дадому ў спадзеве здабыць зброю і хлеб.

Вінцэсю стала страшна:

— Гэта зрабіў... мой дзед?

— Не, дарагі. Не пераймайся. Ён жа быў шляхціц. Але ён выгнаў мяне з нічым — бо я пайшоў у атрад інсургентаў супраць ягонае волі. Мяне выдалі жандарам сяляне, якія так ненавідзелі пана, што нават пострах ягонага гневу не перашкодзіў ім адпомсьціцу на сыне. Дарэмна што сын змагаўся і за іхнюю будучыню. Царскія ўлады ня толькі касавалі вольнасці літоўскага шляхты, але і зводзілі ўсіх, хто ня мог пацвердзіць шляхецтва, да стану прыгонных, як і сёньня, душылі падаткамі. Вядома, той жах, у якім сяляне жылі з міласці твайго дзеда, не даваў ім усьвядоміць, што чакае іх у абдоймах новых законаў. Калі ўжо варышся ў кіпні — няма розніцы, у якім гаршку. Тым больш новыя ўлады ня раз дапамагалі бацьку змушаць дзёрзкіх хлопаў да пакоры. Ссылка ў Сібір — гэта жахлівей, чым бізуны. Не, твой дзед ня быў нейкім людажэрам — ён у маладосці шмат ваяваў, нават быў у войску Серакоўскага, калі яго разъбіў Сувораў пад Крупчыцамі. Потым паехаў на Балканы, паспытаў турэцкага палону, мусіць, там і развучыўся цаніць чалавече жыцьцё. Напалеон спрабаваў стварыць у нас саюзнае войска Вялікага княства Літоўскага — многія шляхціцы пайшлі туды. А твой дзед пасьмяяўся. Сказаў — ня верыць больш у годнасць роду чалавечага. Ні за каго ня варта паміраць. Тым больш за хамскую волю. Хлопы для яго былі ня больш, чым карысныя або шкодныя жывёлы. І каб не твая бабуля, я мог бы вырасці такім самым... І ты б зараз адсылаў свайго слугу Янку на стайню, калі той падае табе не зусім гарачую каву. Не крываіся — выхаваць у чалавеку пагарду да бліжняга няцяжка. Паглядзі на партрэт у куце.

З карціны сурова пазіраў сівы чалавек, гладка паголены, у берэце і круглым карункавым каўнеры, са шпагай. Але танклявая рука пакладзена не на ўпрыгожаны каштоўнымі камяніямі эфес шпагі, а на глобус. Пан Антось патлумачыў.

— Я табе казаў некалі, што гэта твой прадзед Ганорый. З яго ў нашым родзе пачаліся каталікі — перахрысьціўся з праваслаўем. Пасьля таго, як пабыў прыхільнікам Кальвіна... Вальнадумец, карацей. Разумны чалавек, вучыўся ў Чэхіі, Італіі, Нямеччыне. А вярнуўся сюды — у першы ж дзень прыгоннага на стайні бізуном забіў. Насьмерць. Уласнай рукой.

— За што? — прашаптаў Вінцэс.

— Можа быць, падаў недастаткова гарачую каву... Ці што там продкі нашыя пілі? Медавуху? Дык вось, дзед Ганорый... Пра яго дасюль у Гарнушках рассказываюць, што быў чарнакніжнікам і нават выгадаваў цмока пад уласнай пахай. І як падчас навальніцы бліскала маланка, усе навакольныя сяляне былі пэўныя — цмок нясе пану золата. А калі ў вёсцы зынікала дзіця... Ну, ня буду пераказваць усіе забабоннай лухты — вядомае адно: дзед твой памёр самай нядобрай съмерцю. Засіліўся. Святар адмовіўся хаваць самагубцу на асьвечанай зямлі. Тады яшчэ сустракаліся прынцыповыхі святары. Ты бачыў каля дарогі, на ўскрайку Маскалёва лесу, капліцу?

Вінцэс кіўнуў галавой.

— Толькі яна зусім занядбаная.

— Там — маўла твайго прадзеда, Ганорыя Аляксандра Рашчынскага. Жонка вырашыла — у лесе лепш, чым пад царкоўнай агароджай, пасярод іншых вісельнікаў. І колькі ўжо баек вакол таго месца! Жорсткасць не памірае разам з акрутнікам. Але заўсёды зъяўляюцца людзі, якія могуць

аддаць жыцьцё за перавагу дабра. Мы былі на гэта гатовыя. Мартына Саколку, так завуць твайго новага знаёмага, схаплі падчас бойкі – яго паранілі... Бачыў, які ў яго твар?

— Так...

— З атраду засталіся ён – і я. Мне – васеннаццаць, яму, як табе — шаснаццаць. Сыледчыя хацелі, каб ён пацьвердзіў, што я таксама – з атраду. За гэта абяцалі вельмі шмат – жыцьцё. Нашая сям'я ў свяяцтве з многімі – Рагманавымі, Ляшчынскімі, Каліноўскімі. За мною пацягнулі б іншых – усе сыледчыя ўсіх краінаў і часоў мараць не схапіць асобнага злачынцу, а выйсьці на змову, раскрыць закалот, і чым паболей шаноўных людзей у ім заблытаць. Мартын не сказаў ім нічога. Чаго гэта каштавала яму – ведае толькі ён. Але мяне адпусьцілі.

— А яго?

— Як бачыш, ён жывы... І мы ўсё яшчэ чакаем свайго часу.

Апошнія слова бацька сказаў вельмі ціха, але Вінцэсъ зразумеў сэнс пачутага і склануўся ад радаснай трывогі. Зусім як у вершы забытага паэта пра Чорнага Войну:

“...Куля ніколі ня ведае шлях у абход,
Война самотны ня ведае шлях да спакою.
Маніш, чужынец, што мой не са мною народ,
Ён – гэта я, ён ніколі ня будзе з табою.
Вежы маёнтка майго парасьлі палыном,
Тых, што кахалі мяне – суд зямны не ўваскрэсіць.
Покуль жывы – Беларусь мая – родны мой дом,
Так, Беларусь, не губерня, ня ўсходнія крэсы.
Нават асуджанасць зброяю стала маёй.
І безвыходнасць – крыніца змаганьня для съмелых.
Верас палае над беднай съчымелай зямлёй,
Быццам у попеле іскры пажару сасьпелі...”

— Не, гэта ня будзе хутка, — прагаварыў пан Рашчынскі, заўважыўши, як заблішчэлі вочы сына. — І ты заўтра ж паедзеш у Вільню, да дзядзькі Андрэя. Ён дапаможа табе падрыхтавацца да універсітэту – а я думаю, гэта ня будзе цяжка. Мы – ня самыя багатыя, але я зрабіў ўсё, што мог, каб даць табе добрую аддукацыю. Сюды вернешся толькі праз год.

Апошнія гучала загадам. Не, Вінцэсъ ня выкажа засмучэнья.

На раззвітаньне Вінцэсъ ня мог не спытаць:

— А маці ведала?..

— Яна чакала мяне са зьняволеніем, — сумна казаў бацька. — Ты ніколі не пытаўся, якая спадчына засталася табе ад маці. Дык вось цяпер магу сказаць – яе сям'і належалі Саматыі за Маскалёвым лесам. Сёньня яны належаць палкоўніку Варанецкаму, які ўціхамірваў паўстаныне.

— А сваякі?

— Спытай у сібірскіх крумкачоў, сыне... І памятай – ад маці табе засталася найлепшая спадчына: мужнае сэрца і чуйная душа. Ці прынясе табе гэта шчасльце – ня ведаю...

Вінцэсъ нават трохі сумеўся: бацька ніколі не казаў яму гэткіх высокіх словаў...

Пакунак з порахам і хлебам належала пакінуць пад крыжам ля съсанай сасны – унізе крыжа была зладжаная адмысловая хованка, прыкрытая дошкамі. Цяпер Вінцэсъ ведаў, што каменьчыкі і зярніты звычайна раскладаліся на пні – хто мог западозрыць у звычайнім съмецьці сакрэтнае пасланьне?

Зрабіўшы, што належала, Вінцэсъ марудзіў у прыцемку — яму хадзелася яшчэ раз пабачыць лясных людзей. Спакацаца з імі па — іншаму, на роўных, магчымы, неяк выправіць іх меркаванье пра сябе... Але цені згушчаліся, чарнелі, быццам кроў памерлага дня, і стаяць у чаканьні было непрыстойна і небясьпечна... Тым больш рупіла яшчэ адна спраўа... Вінцэсъ ня мог паехаць адсюль на цэлы год — гэта ж бясконцасць! — не пабачыўшы Яе... Хаця б пабыўшы каля яе... Вядома, ён мог сёньня проста зьявіцца ў госьці ў Весьніцы — пан Вакула Рагманаў, бацькаў сардэчны сябра, заўжды радуецца ягонаму прыезду... Вінцэсъ маленькім, асірацеўшы, столькі часу бавіў у гэтым доме, пад апекай цёткі Ліны, маці Вальжыны і Маркі Рагманавых. Напэўна, каб цётка Ліна была жывая — усё было б прасыцей... А цяпер — як паказацца на вочы ча́ройнай насымешніцы? Вінцэсъ здавалася, што ўсе на съвеце ведаюць пра ягонае няўдале паліванье на пачвару.

Не, ён проста прыйдзе пад вокны Вальжыны, а потым пакіне ёй свой падарунак...

Да таго ж паабяцаў перадаць — жабу замест ваўчынае скуры.

Што ж, ён даражыць сваім словам, нават дадзеным у адказ на грубы жарт. Вядома, прынясе не сапраўдную жабу. А вось гэтую — з зялёна га пералівістага шкла, а ў роце-гарлавіне — тры белыя ружы. Цудоўная вазачка з Саксоніі. Ён пералезе праз агароджу і паставіць падарунак на стол у альтанцы, у таемным сховішчы, дзе Вальжына праводзіць з улюблёнымі кніжкамі па некалькі гадзінай у дзень. І нікому не дазваляеца турбаваць там мройную паненку.

Вядома, Вінцэсъ напісаў і ліст... Дужа паэтычны і разумны, на ягоны погляд.

Салаўі шчодра сыпалі дробнае срэбра съпеваў на цёмнае лісьце, на вільготную траву... Багацьце, якое належыць толькі закаханым. Вінцэсъ успомніў, што сёньня — Васіліск, Салаўіны чацвер. Добры час для сардэчнай справы.

Хлопец асьцярожна прабіраўся па съцяжынцы між кустоў бэзу, калі раптам пачуў шэпт... Месца пад вакном паненкі Рагманавай было занятае. У цымянім съвятле поўні бачылася нечая высокая постаць. Злодзей?

— Што з вамі, Раланд?

Ціхі голас належыць Вальжыне. І Вінцэсъ раптам стала страшна — не ад таго, што заўважаць, а ад прадчуванья болю, ад якога, вядома ж, няма лекаў, акрым кулі ў сэрца, як съцівердзіў бедны Вертэр.

— Там нехта ёсьць, — голас мужчыны падаўся Вінцэсъ знаёмым.

— Я нічога ня чую. Вы сталі палахлівым, рыцар Раланд.

Мужчына памаўчай.

— Магчыма... Памыляюцца нават старыя салдаты. Можа быць, шаргатнула птушка.

— Ці котка! Спалохалася вас — вырашыла, што сапраўдны вайкалак прыйшоў. — Яна яшчэ жартавала! Вінцэсъ з усіх сілаў съціснуў кулакі, каб спыніць дрыжкі. Цяпер засталося адно — съцішыцца... Выцярпець ганебнае становішча віжа. Ці — пабегчы прэч, ломячы кустоў? Абвесыцца пра сваю прысутнасць? Горш за съмерць... Думкі юнака блыталіся ад адчаю і безнадзеінасці.

— Вазьміце мяне з сабой, Раланд, — цяпер голас дзяўчыны трымцеў хваляваньнем. — Мы маглі б сустрэцца ў Кракаве. Мяне туды пусьцяць — да цёткі, у яе якраз імяніны. Мне ўсё роўна, што стануць пляткарыць. І я ніколі ня буду перашкодай вашай справе.

— Вальжына, што вы кажаце? — разгублена азваўся мужчына.—Я не разумею вашае легкадумнасці.

— Вы што, съляпы? — яна нават узвысіла голас. — Я кажаю вас і хачу быць з вами! Толькі не кажыце, што вы гэтага ня ведалі!

— Вальжына... — у голосе гучала сапраўдная пакута. — Я ведаю вас лепей, чым вы самі. Вы — рамантычная дзяўчынка. Вам патрэбны герой. Вы ж нават мянушку мне прыдумалі — Раланд... Рыцар... Паверце, Вы кажаецце не мяне, а той вобраз, які ўтварыўся ў ваша разумнай, але мройлівай галоўцы. Гэта не сапраўднае пачуцьцё. Калі-небудзь вы абавязкова сустрэнце прыгожага юнака, які зробіць вас шчасльвай. А я — старая пачвара. Вы толькі нарадзіліся, калі я канану у каменных лёхах. Успомніце — на Каляды гадоў дзесяць таму, калі я прынёс вам жывую вавёрку, вы, пабачыўшы мяне першы раз, закрычалі ад страху. І бацька, каб супакоіць, нават нешта сачыніў вам пра мяне — быццам я зачараваны прынц у зывярыным абліччы.

— Я была зусім маленькая...

— Прабачце, але съляпы ня я — вы.

Чаму гэты голас такі знаёмы? Вінцэсъ трохі пасунуўся, каб лепш разгледзець мужчыну... А той якраз адварнуўся ад вакна, дзе была смуглівая спакуса, і закінуў твар да поўні — нібыта жадаў правыць тужлівую ваўчынью... Жахлівае аблічча... Вінцэсъ ужо бачыў яго — учора ноччу, і таксама ў съвятле поўні. Глыбокі шнар, доўгія цёмныя валасы...

Ня ў змозе трываць, Вінцэсъ апусьціўся на зямлю і схаваў твар у траве. Ён больш не хацеў ні бачыць, ні чуць... Але шэпт з вакна ўсё роўна працінаў спых.

— Я кажаю вас... Я ўжо доўгіх тры гады кажаю вас. Ваши пакутлівыя гады, ваши раны, ваши цудоўныя вочы, ваши дужыя рукі... Усё, усё, што ваша — міла мне, люба. Я ніколі ня буду ні з кім іншым, чуеце? І скажыце, што вы — не кажаецце мяне! Паспрабуйце зманіць — перад вачыма анёлаў, якія зараз глядзяць на нас!

— Не магу зманіць... Кажаю вас... Ня буду з вамі...

Калі вакно зачынілася і постаць Ваўкалака зьнікла ў начы, Вінцэсъ паспрабаваў устаць... Руку чамусьці апякло болем — хлопец зразумеў, што раструшчыў шклянью жабку. Што ж, вазачка — ня самае важнае з таго, што разъబілася гэтай ноччу.

Поўня шчодра сеяла съвятло на съцежку, і Вінцэсъ прыпомніў яшчэ адну яе назуву — ведзьміна сонца. У адчаі людзі зъвяртаюцца і да ведзьміных сродкаў. Калі пакласьці язык жабы на сэрца жанчыне, якая съпіць, тая прайдзіва адкажа на ўсе пытаныні.

Цяпер ён ня мае патрэбы ў дапамозе жабкі.

Застаецца толькі адно — як казаў бацька, чакаць. Можа быць, яшчэ ўдасца памерці за каханье або за радзіму.

І бацька дазволіць яму мець уласную стрэльбу.

Урэшце, Вінцесю ўжо шаснаццаць.

5.

Хто даймейся пакласьці ў труну цюльпаны? Кветкі абуральна жывыя, пяшчотныя і яркія, быццам дзіцячы малюнак. Здавалася, Артур зараз устане, адчуўшы дотык халодных съцяблінаў да сваіх рук. Ён жа быў такі нярвовы, чуйны...

“Быў...” Гаварыць пра яго ў мінулым часе — яшчэ трэба прывыкнучы. Паліна адвяла позірк. Бабулька ў чорнай хустцы сядзела на табурэтцы ля труны і чытала малітоўнік. Словы малітвы, здавалася, не ўзъялялі, а апускаліся, як сухія пялёсткі, на падлогу, туды, дзе ўкленчыла Аксана. Былая жонка — яна заставалася адзіным блізкім Артуру чалавекам. І адзіным, хто мог сказаць, што па-сапраўднаму любіў памерлага. Паліна ня вытрымала, падыйшла да сяброўкі, прымусіла ўстаць, завяла на кухню — яшчэ шлях да могілак, а ў беднай і макавінкі ў роце не было, відаць, ад учара шняга дня. І ня спала, мусіць, ад таго часу, як патэлефанавалі з міліцыі. Колькі іх, неапазнаных трупаў алкаголікаў ды наркотаў, знайдзеных на вулічных лаўках, у пад’ездах, у гарадскіх парках, зынікае ў безыменных магілах. Гэтаму — пашанцевала. Над ім плачуць, не ўспамінаючы пра благое, і вядома, вінавацяць сябе... Не даглядзелі, не ўбераглі, не дапільнавалі...

— Кінь, Аксана! — Паліна сама ледзь стрымлівала сълёзы. — Ну чым ты магла ўжо дапамагчы? Ты ж і так зрабіла ўсё магчымае і немагчымае. Алкагалізм — хвароба невылечная, і калі Артур сам не хацеў цягнуць сябе за валасы з дрыгвы...

— Ён быў такі таленавіты! Такі высакародны! Такі самотны! — плакала Аксана, выціраючы рогам чорнай карункавай хусткі сълёзы. Разумніца, шыкоўная брунетка, кахала, дзіця нарадзіла... Чаго Арціку не хапала, каб перадолець стан няшчаснасці?

— Ён жа прыходзіў да мяне перад... перад съмерцю, — спавядалася Аксана. — Грошай прасіў... Казаў — не на пітво, а заказаць ксеракопіі нейкіх дакументаў. Казаў, рассыльedваньнем цікавым займаецца. Нават папку прынёс... Папрасіў прыхаваць. І Вадзіку цацачную машынку прынёс... А я...

Словы патанулу ў сълязах. Паліна зас্পышалася накапаць валяр'янкі ў кубак, але Аксана нецярпіва адпіла праста з бутэлечкі. І зноў залілася сълязьмі, тлумачачы, што цяпер успомніла — гэтак жа апошнія месяцы рабіў Артур.

— Два тыдні ў моргу праляжаў... Падабралі на съметніцы. Уяўляеш — на съметніцы! Такі rozум, такі талент... Нават кніжкі ня выдаў. Слухай, я хоць ягоную папку табе перадам, можа, надрукуюш што...

— Аўтобус прыйшоў, — на кухню зазірнула Аксаніна маці. Вусны яе былі строга падціснутыя — Антаніна Васільеўна не зьбіралася маніць, праліваць сълёзы перад гледачамі. Вядома, зробяць усё, як належыць, вядома, шкада чалавека, але колькі напакутваліся ад яго... Хай Бог яму даруе.

Могілкі, звычайнія, гарадскія, з шэрымі бетоннымі помнікамі, падобнымі на недабудаваныя трансфарматарныя будкі, з таненікімі кволымі дрэўцамі; ablічча сьвятара — засяроджанае і прасьветленае, як і напеўшыць на вялікай урачыстасці — адданыні душы небу; яркае веснавое сонца — душа ня зблудзіць; паасткі травы ў чорнай урадлівой зямлі — быццам вітаюць новага пасяленца...

Паліна не запомніла ні прачулы прамоваў, ні памінак, што былі зпаджаныя ў апусьцелай артуравай кватэры... Запала толькі ў памяць: на выцьвілых шпалерах — яркія простакутнікі, там, дзе віселі карціны. Быццам магільныя пліты. Вунь там быў партрэт Барбары Радзівіл, там — Уладзіміра Дубоўкі... А там, здаецца, самога Артура — ён сябраваў з многімі мастакамі. На пахаваньне прыйшлі двое.

Паліна прымусіла сябе выпіць некалькі кілішкай гарэлкі. Таму толькі пад вечар наступнага дня ўспомніла пра сінюю папку, аддадзеную Аксанай.

Артур усё-ткі заставаўся да апошняга навукоўцам. Толькі крыху дрыжачы почырк паказваў, што пісаў чалавек... ну, скажам, стамлёны жыцьцём. Запісы былі акуратныя, абведзеныя каляровымі алоўкамі, са спасылкамі на крыніцы... Нават з малюнкамі. Але які сэнс гэтых запісаў? Паліна гублялася ў здагадках. Вочы сълізгалі па зацемках, спрэс па-крэсьленых.

"Lupus metallorum. Воўк металаў. Паглядзець у "Rosarium philosofum". Або Апалон Лікіас? "Воўк як сімвал ранішняга сонца, бо можа бачыць ноччу. Зъвер бога вайны Марса. Параўнаць выявы".

Рашучая рыса чырвоным атрамантам – і надпіс: "Усё-ткі воўк металаў. Сімволіка працэсу ачышчэння золата з дапамогай антымону: воўк глытае ільва, каб яго вызваліць. Антымон – шэры воўк. Што такое антымон?!!!" І выпіска на бачыне: "Позънелацінскае "antimonium" – сурма".

Што да чаго? Артур захапіўся міфалогіяй? Гісторыяй алхіміі? Далей – яшчэ больш незразумелае. "Паўночны съпываючы лебедзь – signus musicus. Ва ўмовах экстрэмальнага паніжэння тэмпературы цела (г. зн. калі замярзае) – крычыць незвычайным голасам: моцны высокі гук і больш слабы глыбокі трубны. Адсюль – лебядзіная песня. Запавет? " Яшчэ адна загадкавая зацемка: "Чаму ў руках съмерці – крыж?"

Адгарнуўшы наступную старонку, Паліна ледзь ня ўскрыкнула ад узрушэння: алоўкам была схематычна, але цалкам пазнавальна намалюваная... яе жабка. А калі Паліна прачытала напісаное пад малюнкам, узрушылася яшчэ больш: "У народных паданьнях "грэшная рапуха" – увасабленыне выратаваных "бедных душаў". Калі чалавек ня выканай пры жыцьці тое, у чым пакляўся, ён мусіў паслья съмерці ў ablіччы рапухі выкананаць абыцанае".

Тыя самыя слова, якія сказаў ёй на разывітаныне скульптар з Вільні!

Паліна, не чытаючы, прагартала астатнія лісткі ў папцы – таямніца вызірала з кожнай літары, вілася белай сцяжынкай між словаў, уплютаючы яе ў сіло непераадольнай цікаўнасці. На апошнім лісце ня меўлася тэксту. Там быў малюнак скульптурнай групы – старанна перамалюваны чорнай гелевай ручкай. Фігуры разъмяшчаліся на простакутным узвышэнні. У цэнтры, над усімі – захутаны ў манаскую расу шкілет, кашчавы палец ягонай правай рукі паказвае на зацінуты ў левай крыж. У нагах съмерці воўк з ашчэрнай пашчай навіс над параненым ільвом, які бясьціла прыпаў долу, прыўзіняўшы галаву ў акуратных кудзерах, каб сустрэць сваю пагібелъ годна, вочы ў вочы. Далей можна было разабраць у съпляценыні фігурай лебедзя, што ірвается ў апошні палёт. А вось жабкі сядзелі па баках пастаменту... Як зразумела Паліна, жабак (або рапух – не хацелася іх называць гэтым словам) было чатыры, па адной у кожным куце.

Паліна ўжо здагадалася, што разглядае малюнак надмагільля Вінцэсія Рашчынскага. Цікава, адкуль Артур перамалёўваў? Надмагільле ж пачало руйнавацца неўзабаве паслья збудаваныня.

Адказ знайшоўся на самім лістку: "Нац. архіў, фонд Станіслава Ксаверыя Людвісара, дак. 131". Вядомае прозвішча! Магнаты, старажытны беларускі род. Мелі шыкоўны палац ня так далёка ад Гарнушак. Якая сувязь у Станіслава Людвісара з Рашчынскім? Чакай, ці не згадвалася гэтае імя сярод паўстанцаў? Магчыма... Трэба будзе ўдакладніць.

Але ж дзіўнае месца супакаення. Для чаго тут згрувашчана столькі фігураў? Злавесная скульптура съмерці – зразумела, а чаму – воўк, леў, лебедзь, жабкі? Дзіва што Артур зацікавіўся. Наўрад ці столькі стараннія і грошай было ўкладзена, каб увасобіць капрыз хворага ўяўленнія: з маствацкага погляду ўвесь гэты каменны карагод быў безгустоўны, бязладны. Аднак у разъмяшчэнні выявав, у іх саміх угадвалася прадуманасьць...

Паліна зноў узялася за паперы, на гэты раз узважваючы кожнае слова. Артур відавочна лічыў, што ў фігурах надмагільля было скавана нейкае пасланнне – “лебядзіная песьня”. Менавіта гэтым ён тлумачыў, што надмагільле бязылітасна руйнавалі. Калі з фігурай лебедзя і съмерці больш-менш зразумела, — сівал пасьмяротнага запавету, а як наконт ваўка і льва? Паліна яшчэ раз перачытала: “сімваліка ачышчэння золата... воўк глытае ільва, каб яго вызваліць...”

Акрамя скульптураў, надмагільле прыкрашала і надпісы. На самім пастаменце кароткі надпіс-пытаньне: “Qvis amas Amo”. Прыблізна “каго любіш люблю”. Або “люблю, каго любіш ты”. Дзіўнае съцвярджэнне падабенства густаў на магіле!

Дзяўчына узяла з падваконьня каменнную жабку, пакруціла, перавярнула... Зынізу ў скульптурцы круглая адтуліна – відаць, фігурка насаджвалася на адмыслове мацаваньне. Зыняў – і ўсё.

І там жа, зынізу, на жабцы зъмяіліся ледзь зауважныя літары: “te”. Можа быць, подпіс скульптара.

Паліна яшчэ раз агледзела жабку, водзячы пальцамі па халоднай сьпіне ў пухірках і ямінках – гэтак жа лашчылі гэты камень пальцы скульптара з дзесятнаццатага стагоддзя. Работа тонкая, старанная. На сьпінцы ўзор падзелены акуратнай лініяй, значкі нагадваюць руны... Дзіўны арнамент! І тут у калідоры нешта зашаргатала...

О, не, толькі ня гэта! Вешалка для адзення, толькі ўчора ў чарговы раз прымыкаўшая Палінай, зноў зьбіралася абрынуцца на падлогу. Глухі ўдар пацьвердзіў, што зламысны намер зьдзейсніўся.

А Паліна яшчэ радавалася, калі набыла гэту стылізаваную пад карчакыну рагульку! Абы ня так, як ва ўсіх.

Добра, што маці на працы, а то зноў пачала б наракаць, што ў дому няма мужчыны.

Паліна кінулася прыладжваць вешалку на месца. Яшчэ можна пасьпець да прыходу маці – ранішні съпектакль у ейным тэатры закончыцца ў два, пакуль прыме касьцюмы (Марыя Апанасаўна працавала касьцюмеркай), яшчэ гадзіна...

Тэлефонны званок засыпей дзяўчыну, калі яна спрабавала начапіць непаслухянную рагульку на толькі што замацаваны шруб. Нічога, каму трэба – ператэлефануюць. Аднак телефон званіў і званіў. Так што першай ня вытрымала Паліна.

— Алё... Я слухаю...

Аксанчын голас гучай так незвычайна, што Паліна імгненна забылася на вешалку, якая зноў улеглася на падлогу.

— Артурова сіняя папка ў цябе? Ты яе чытала?

— Так, вось толькі што гэтым займалася. Вельмі цікава, дарэчы...

Аксана ледзь не зрывалася на крык.

— Неадкладна вярні! Запакуй яе ў канверт... У цябе ж ёсьць вялікі канверт, так?

— Ну... А чаму?..

— Не перабіай! — Аксана сапраўды крываала, як у істэрыцы. — Запакуй... Адрас не пішы... Ведаеш, дзе мая пошта? На рагу Камуністычнай і Кісялёва. Скрыня нумар сорак пяць. Укінь папку ў скрыню — і ідзі. І помні: ты яе ня чытала, не бачыла. І ўвогуле нічога пра яе ня чула. Ні ў якім разе не здымай копії! Забараняю! Сорак пятая скрыня! Не пераблытаеш? Ідзі зараз жа!

Паліна слухала сяброўку і халадзела: як лёгка страціць розум! Даперажывалася, небарақа... На ўсе спробы супакоіць — крык:

— Так трэба! Не пярэч! Пакляніся памяцьцю Артура, што зробіш, як кажу! Кляніся. Ну! Калі яшчэ і ты будзеш на май сумленыні...

Што заставалася рабіць? Аксана ня ўтым стане, каб з ёю спрачацца. Урэшце, і папка належыць ёй. Паліна апранулася так хутка, як магла — нярвовасьць сяброўкі перадалася. Узялася за папку... І задумалася. Копії не здымай! Што за глупства? Але не — ва ўсім Аксанчыным маналогу тут чуўся адзіны пробліск логікі. Сяброўка ня хоча, каб Паліна працягвала дасьледванье Артура. Чаму? Аксана ніколі ня лезла ў навуковыя справы. Павыкладаўшы гісторыю ў школе, “наеўшыся” настаўніцкага жыцьця, скончыла курсы візажыстаў і цяпер някепска пачуваецца ў прыватным салоне прыгажосьці. Што ёй Гекуба, дакладней, Вінцэс Рашчынскі?

Урэшце, хто ведае дакладна, што ляжала ў папцы? Прачытанае засталося ў памяці, пасъля занатуе, а вось малюнак надмагільля... Паліна, павагаўшыся, выцягнула з сініяй папкі аркушык і схавала ў шуфляду пісьмовага стала. Нічога, прызнаецца ў злачынстве, як толькі Аксана прыйдзе да розуму.

Ліў веснавы дождж, па-весеніскаму няўтульны і халодны. Паліна вярталася дадому з прыкрым адчуваньнем пераможанай. А ў калідоры ляжыць непрыбітая вешалка... І маці, напэўна, ужо дома...

Паліна зірнула на сваё вакно — так, съвеціцца. Стаяць бы вось так пад дажджком і ветрам і глядзець на асьветлене вакно... І ўяўляць, што табе няма куды ісьці... Прыемная гульня, калі ведаеш, што цябе чакаюць у вітальні пухнатыя чырвоныя пантофлі.

— Слухай, тут да цябе нейкі тып прыходзіў, — голас маці гучай неадабральна, што азначала — госьць выглядаў зусім несамавіта і на ролю мужчыны ў доме ніяк ня мог прэтэндаваць.

— Які тып? — няўважна перапытала Паліна, страсаючы дождж з каплюшам.

— Ну што ты робіш? Зусім зьдзічэла,— уздыхнула Марыя Апанасаўна.

— Чаму без парасону пайшла? Зараз гарбаты пастаўлю... А тып быў таксама без парасону. Мокры, як пацук, барадаты, патлы доўгія, сам дай-жээны — бітнік нейкі, відаць. Казаў, пазыней яшчэ заяўіцца.

— Мама, бітнікаў даўно няма, — стомлена заўважыла Паліна, пераабуваючыся ў чырвоныя пантофлі. — Рокеры ёсьць. Панкі... Рэперы... Гэтыя... скінхэды. Толькі скінхэды не валасатыя, а лысыя.

— А як бы яны ні называліся, лысыя ці валасатыя — сутнасьць адна. Зьбіцца ўзграю, адваяваць жыцьцёвую прастору, пазначыць месца вакол сябе — шалупіньянем ад семачак, праста пляўкамі, лаянкай, гучнай музыкай, крамзолямі на сьценах... Што хлапцы, што маладыя малпы, што пеўнікі... Адны курлыкаюць, другія ў грудзі сябе б'юць валасатымі кулакамі, трэція гітары аб калена ломяць...

Маці працягвала гаварыць ужо на кухні. У дзьверы пазванілі. І Паліна — дзьверы наросхрыст...

У прыцемку лесьвічнай пляцоўкі — зноў лямпачку нехта выкруціў! — стаяў высокі прыгорблены мужчына і прыціскаў да грудзей нейкі скрутак... З дойгіх валасоў съякала вада...

На імгненьне Паліна паверыла — Артур з каменнай жабкай... Ня можа быць... Блёкат...Што яму трэба?

— Я, мусіць, ня ў час? — вінаваты голас не належалі прывіду. Паліна змусіла сябе зірнуць на госьця... Віленскі скульптар! Ну так, яна ж пакідала яму візітоўку...

Ад дурнога спалоху Паліна раптам пачала ўсхліпваць. І зноў — на вачах гэтага няўклоды! Што ён мусіць пра яе падумаць? Істэрычка!

— Прабачце... Не зьвяртайце ўвагі...

Госьць пачаў нешта суцяшальнае мармытаць, і працягваў ёй свой скрутак, як калісьці Артур. І Паліна ведала, што ў скрутку, пад чорнай цыратай, і зноў не ўтрымала дрыжачымі рукамі цяжкі камень...

6.

У дарозе ўсе робяцца філософамі.

Што, несумненна, трохі крыўдна для філософаў сапраўдных, якія маюць у кішэні сурдуга пасьведчаньне аб выдатнай датэрміновай здачы іспытаў на званыне кандыдата па кафедры філасофіі Санкт-Пецярбуржскага ўніверсітэту.

Вінцэсъ паблажліва зірнуў на пана Вакулу Рагманава, які, адкінуўшыся на абабітае скурай сядзеніне экіпажу, працягваў натхнёна разважаць пра жывёльны магнетызм на прыкладах з mestачковага жыцьця і варушыў чорнымі задзірыстымі вусамі, не раўнуючы, як хрушч...

Такі, як гэты, што з мяккім зумканьнем даверліва сеў на Вінцэсей рукаў, нібыта ведаў — гэты чалавек ужо ня будзе, як калісьці, лавіць, навязваць на нітку, каб потым пускаць лётаць пакутлівым кругам. Вінцэсъ — даўно не дзіця і не падлетак.

Шкада, што бацька не прыехаў на станцыю сам. Пан Вакула кажа — трохі прыхварэў... Вінцэсю цяжка было ўявіць бацьку хворым, нямоглым. Але за пяць гадоў — невядома што магло тут зъмяніцца...

Пяць гадоў ня быць на радзіме! Бацька слай гроши, лісты, пасылкі. Вінцэсъ увесе час адчуваў ягоную апеку — і тады, калі жыў у Вільні, у дзядзькі Андрэя Каліноўскага, дырэктара Шляхецкага інстытута. І ў Санкт-Пецярбурзе, пасьля паступлення ва ўніверсітэт, дзе прытулак даў бацькаў сябра Пятро Шчамлінскі, выкладчык Інжынернай акадэміі.

Але дадому пан Антось сына ня клікаў. Хлопец здагадваўся, чаму бацька пад рознымі падставамі адцягваў ягонае вяртаньне. Аберагаў... Баяўся, каб Вінцэсъ не пацярпеў ад сваіх небясьпечных знаёмстваў. Каб сам не ўвязаўся ў якую авантuru. Горкая крыўда варухнулася ў душы. Якое права мае бацька тримаць яго дасюль у дзічым пакоі!

Ну нічога. Вінцэсъ вяртаецца дадому мужчынам, самастойным, дарослым чалавекам.

Колькі разоў за гэтыя гады юнак уяўляў спатканьне з бацькам! І падрыхтаваўся, як трэба. Чорны капялюш з широкімі брыламі, дастаткова абвіслымі, плед у чырвона-чорныя шашачкі, таксама, як належыць, абцерханы.

А ў кішэні нават — набытая перад ад'ездам люлька: чорная, бліскучая. Вінцэсю так і хацелася заціснуць яе ў зубах... Але няяк было ўсёткі няёмка. І, па-прайдзе, страшнавата, што заперхаецца, выявіць, што яшчэ не навучыўся курыць як сълед.

Такія капелюшы і пледы, як у Вінцэсія, насілі бяднейшыя студэнты. Вінцэсъ мог дазволіць сабе і форменны мундзір. Але форму, якая нібыта лічылася абавязковай, апраналі на заняткі толькі "белападшэўнікі", сынкі з багатых сем'яў, заклапочаныя будучай кар'ерай і цяперашнім станам сваіх пазногцяў. Вінцэсъ ад усяе души такім пагарджаў. І нават съпецыяльнасць абраў сабе такую, што выклікала падазрэнні — філасофію. У маскоўскім універсітэце дык увогуле кафедру філасофіі адкрыць так і не наважыліся, хаця заходы рабіліся. І ў Санкт-Пецярбурзе найбольш была ў пашане ў афіцыйнікуі славянафільская "філасофія" Хамяковых, Аксакавых ды іншых. Няхай адукаваная большасць над імі съмнялася, а гарадавыя цягнулі ў кутузку "за демонстративное ношение русской одежды". Галоўнае — "тры кіты", на якіх стаіць імперыя. Праваслаўе, самадзяржаве, народнасць. Прыйгонныя — дзеци, паны — бацькі іхня. А ў Пісаныні ж сказана, хто пашкадуе розгаў для дзіцяці свайго, той ня любіць дзіця сваё.

Вось і не шкадавалі.

А для тых, хто хацеў вальнадумстваваць, цытавалі пасланьне Паўла аб тым, што філасофія спакушае.

Са спакушэннямі змагаліся.

Прафесар пецярбуржскага юніверсітэту Аляксандр Галіч, разумнік, эстэт, які Пушкіна ў ліцэі вучыў, яшчэ да паступлення Вінцэсія адхілены ад выкладання "за пренебрежение к властям и безбожие". А цяпер на ягоным месцы Гіляроў-Платонаў даводзіў, што філасофія Гегеля супярэчыць здаровому сэнсу.

А студэнты перадавалі адзін аднаму Герцэна "Лісты аб вывучэніі прыроды", "Фенаменалогію духа" Гегеля і "Тэорыю сусъветнага адзінства" Шарля Фур'е. Той, хто хацеў чамусьці навучыцца — мог гэта зрабіць. У іх, ліцьвінаў, было моцнае зямляцтва — і песня, якую яны съпявалі на сваіх сходках, старая, блузнерская песня вандроўных шкаляроў, была на мове іх зямлі.

Пойдзем па съвеце, брат мой бяскрыдлы.
Хай беражэ нас Дзева Марыя.
Хай нам даруе, што не маліты
Нас падтрымалі ў час нешчасльівы.
І за плячыма ў торбе няважкай
Біблія, томік Вальтэра і пляшка.
На Беларусі трактаў багата.
А каля трактаў — карчомкі і хаты.
Ёсьць у карчомцы пітво і дзічына,
Ёсьцека ў хаце красуня дзяўчына.
Пойдзем па съвеце, брат мой вясёлы.
Поўня па небе коціцца колам.
Сонца між хмар, як дзяўчына ў кляштары,
Тварык хавае, бледны ад мараў.
Вецер — наш брат, а падпіхвае ў съпіну.
Бог, ты зъляпіў нас — чорт плюнуў у гліну.
Вось мы, дурнія і маладыя.
Хай беражэ нас Дзева Марыя

Няхай царскі ўказ адмяніў студэнцкія суды – паняцьце гонару засталася непарушным. Нікія інспектарскія прывілеі не маглі змусіць бурлівую студэнцкую грамаду паважаць даносчыка ці пакорліва слухаць не-навіснага прафесара.

Вінцэсія таварышы паважалі. Урэшце, цяпер у яго ёсьць уласная таямніца – тыя хлопцы, з якімі ён пасябраваў у Санкт-Пецярбурзе, не дадуць, каб іх ператварылі ў зацкаваных зъяроў. Сын віленскага дзядзькі, стрыечны брат Юзаф Каліноўскі, ціхмяны, хваравіты юнак, дужа рэлігійны, зъвёў, аднак, Вінцэсія з такімі асобамі, перад якімі ўсе лясныя вай-калякі – няздары і няўдачнікі.

А вось і Маскалёў лес. І крыж на пагорку, абвязаны рушніком.

Хрушч прыўзыняў матава-рудыя надкрылы, паважна і павольна, быццам дама – шорсткія крыналіны, і зъляцеў з Вінцэсевага рукава ў напоенае сонцам паветра.

— У Вільню прыехаў нейкі пан Кашмарэўскі ў суправаджэнні мадам у парыжскіх туалетах, пашытых у Варшаве, — усё гэтак жа аптымістычна гучай побач бас пана Рагманава. — Аб'явіў сябе вучнем доктара Месмера і майстрам гіпнозу. Цудадзейнае вылячэнне ад усіх хваробаў з дапамогай жывёльнага магнетызму, правадніком якога нібыта зъяўляецца тая мадам. І што ты думаеш – паваліў народ! Арыстакраты духу, адукаваныя, соль няшчаснае гэтае зямлі. Пасядуць вакол стала, возьмуцца за рукі і прымаюць на сябе ваганьні сусьветнага эфіру. А ў Хорашчах брыда якая... Да пана Высокінскага сябра прыехаў варшаўскі купец. Недалічыўся пятнаццаці рублёў. Падумалі на маладзенъкага садоўніка. Дык небараку тыдзень катавалі. Калі ўжо не было як па сьпіне біць, хвасталі па жываце і грудзях. А па жывым мясе – крапівой напякалі. Дзьве тысячы бізуной дадуць – і ў хлеў, у гной. Піць прасіў – пан загадаў над вадой трымашаць у паветры. Чуткі пайшлі па ўсёй акрузе. Нават земскі спраўнік змушаны быў умияцца. А гроши пасыля знайшліся – купец у іншым доме, аж у Беластоку, па п'янцы забыўся. Вось так мы і жывем, любенькі. У ваганьнях сусьветнага эфіру.

Нешта ў голасе дзядзькі Вакулы змусіла Вінцэсія пільней углядзеца ў знаёмы з маленства твар. Сустрэў пагляд чорных вачэй, звычайна вясёлых, з гарэзнымі чарцянятамі, а ў гэтае імгненьне глыбокіх і халодных, як дзьве студні, і здрыгануўся... Як мала ён ведае людзей!

Дарога збочыла ў невялікі тай – апошні бастыён лесу перад палямі, адвяяванымі чалавекам у векавой бязлітаснай барацьбе. Сонца прасявалася скрэз зялёныя шаты вясёлым дажджком – хоць перасыпай промнікі з далані ў даланю, і здаецца, зазывінць, як манеты. Вунь капліца, дзе пахаваны прадзед-чарнакніжнік, праглядвае між ствалоў маладзенъкіх соснаў... Вунь – дарога на Весьніцы...

І гэтакі недарэчны боль, які Вінцэсія лічыў пераадоленым, зноў раскроў сэрца. Бо чорныя вочы дзядзькі Вакулы нагадалі яму іншыя, падобныя – гэткія ж яркія і звычайна гарэзныя. Бровы над тымі вачымі выгіналіся тонкімі лукамі, ліўся чорны шоўк валасоў, сабраных у непаслухмяны вузел... “ — А што сёньня ўпаляваў нам пан Вінцэсія? Няўжо цмока ў залатой кароне?” — нібыта прагучаў наяве звонкі голас.

Не, гэта немагчыма. Вінцэсія жа ўсё для сябе вырашыў. У кожнага ёсьць дзіцячае каханье – першае, няспраўджанае, недатыкальнае. Як пасмачку валасоў, саstryжаных у гадавалага немаўляці, яго належыць захопіваць у самай дальняй шуфлядзе памяці.

І раптам — такая туга і нясьцерпнае жаданьне ўбачыць... Вінцэсъ ведаў, што Вальжына так і ня выйшла замуж. І ведаў, чаму.

Не, ён ня пойдзе да яе.

А можа, наадварот — варта зірнуць цяперашнімі вачымі на колішняга куміра. Пабачыць засьцянковую паненку, ня надта юную — дваццаць пяць год, на погляд Вінцэсъ, узрост самавіты. І, напэўна ж, яна ніколі не чытала Герцэна і ня бачыла на сцэне імператарскага тэатра Прова Садоўскага.

Як несправядліва — памяць пра тое, чаго не было, што прымроілася, жадалася, куды больш яскравая, чымсьці пра рэальныя падзеі.

Вазок перастаў падскокваць на каранях соснаў, съветлыя абрусы палеткаў слапіся пад ногі траўня, а паабапал скурчыліся ў пакорлівым паклоне хацінкі — век ім не выпрастатацца, толькі ў зямлю ўрастатаць, хаваючыся ад панскіх паглядаў.

Гарнушкі... Ласкавая назва — ад слова прыгарнуць, абараніць, захінучыць...

І так захацелася гэтай абароненасьці, утульнасьці — як у дзяцінстве...

Вядома, перш чым зайсьці ў кабінет, можна было і зьняць капялюш. Але Вінцэсъ паддаўся юначаму жаданьню паказацца ва ўсей студэнцкай красе.

Сустрэўшыся позіркам са знаёмымі вачымі колеру сталі, убачыўши знаёму ласкавую ўсьмешку — зразумеў: не было патрэбы ў красаваньні. Ня мела сэнсу і крыўдаваць.

— Сын... Прыйехаў...

Бацька і сын абняліся. І толькі тады Вінцэсъ з жахам усьвядоміў, як цяжка ўзыняўся бацька з фатэля, якое выснажананае ў яго ablічча, і ўвесьён нібыта высах — якія вягры дэзмулі на гэтым скрыжаваньні, каб высушыць дуже цела бацькі?

Усё гэтак жа на кіліме вісела зброя, паглядалі з партрэтаў паважныя продкі, на карціне “Суд Мінервы” курчыўся на прыступках мармуроў лесьвіцы злачынца. Нічога не зъмянілася. І розум пана Рашчынскага заставаўся ясным і па-ранейшаму іранічным.

— Чытаў Гогаля, пра казакаў? Так і хочацца сказаць усьлед за Тарасам Бульбай: “Поворотись, сынку”... Не, не, можаш заставацца ў каплюшы. Я зайдыды быў прыхільнікам тых мысьляроў, што аддавалі перавагу зъместу перад формаю. Ну, чаму ж цябе навучылі ў тым універсітэце, дванаццацідахавым, доўгакалідорным ды двухпавярховым, пад рукою Пятра Рэфарматара збудаваным?

Бацька зноў апусьціўся ў крэсла, шчыльней захінуўся ў барвовы аксаміт шлафроку, нібыта яму было холадна, і нечакана перайшоў на нямецкую мову: ну, хацеў пахваліцца ведамі — давай!

Ды як ні стараўся кандыдат філасофіі бліснуць — пераконваўся: суразмоўца ведае ня менш. А спрэчка пра гегелеўскі “дух эпохі” увогуле зьдзівіла Вінцэсъ. А ён лічыў, што спазнай так многа...

— Але хопіць з нас філасофіі на съняданак,— нечакана засьмяяўся пан Антось, нагадаўшы ранейшага вясёлага “papa”.— Вернемся да нашых зямных справаў. І найперш — хадзем у сталоўню.

І Вінцэсъ зноў жахнуўся: бацька ўстаў з цяжкасцю, нават твар у яго пакрыўся дробнымі кропелькамі поту. Хлопец падхапіў яго пад руку.

— Што з табой, тата? Ты доктару паказваўся?

Пан Антось, аднак, толькі ўсьміхнуўся зьбялелымі вуснамі.

— Пра маё здароўе мы яшчэ пагаворым. Ня самая цікавая тэма.

Адхінуў сынаву руку і рушыў сам – павольна, але роўнай хадой.

А на стале красаваўся крышталёвы сервіз – чаркі, упрыгожаныя срэбнымі птушкамі, графін з коркам у выглядзе вінаграднай гронкі...

Вінцэсъ неўразумела зірнуў на бацьку і сустрэўся з пільным поглядам шэрых вачэй. І зразумеў – гэта недарэмна. Сервіз, які калісьці выменялі за сям'ю гарнушкаўскіх сялянаў, ніколі на Вінцэсевай памяці не пакідаў буфета.

Калі яны выпілі па чарцы мадэры – першы раз Вінцэсъ піў з бацькам на роўных, як дарослы, пан Рашчынскі адклаў сурвэтку, памаўчаў, падаочы знак, што скажа нешта важнае.

— Я прапанаваў нашым сялянам волю. Кожная сям'я мае права на дзіве трэці зямлі, якую абрабляе. І яшчэ трэць – выкуп. Вядома, зусім невялікі. І ў крэдты. Я не магу аддаць ім адразу ўсё – ведаочы норавы нашага павету, баюся вялікага шуму. Ты не застанешся ні з чым – будзе ладны кавалак добраі зямлі, якую можна аддаваць у арэнду, паплавы, маёнтак, цукраварня, лес... Ты можаш абскардзіць маё рашэнье, як спадчыннік.

— Тата... — Вінцэсъ нават пачырванеў ад узрушэнья. — Як ты мог так думаць! Абскардзіць! Я рады!

— Ну вось... — усыміхнуўся пан Антось, — недарэмна наведваў чытаныні ў літаратурным гуртку.

Вінцэсъ зноў кінула ў чырвань. Іх сходкі, на якіх абміроўвалася будуче пайстанине, праходзілі “пад шыльдай” літаратурнага гуртка. Няўжо бацька ведае і пра гэта? Усыміхаецца сабе ў вусы. Вочы колеру сталі глядзяць і выпрабавальна, і неяк сумна, са шкадобай.

Ведае...

— І яшчэ адно, сын. Нельга даць волю чалавеку, прабач за каламбур, насуперак яго волі. Як ты ставішся да гегелеўскага прынцыпу “двух натуральных істотаў” – пана і раба, якія ўрэшце мусіць прызнаць адзін аднаго раўнапраўнымі?

— Я лічу гэта справядлівым.

— Але ці заўважыў ты, што прызнаныне павінна сыходзіць ня толькі з боку пана? Раб мусіць прызнаць пана роўным сабе! І калі ты думаеш, што нас успрымаюць толькі як вышэйшых істотаў, ты моцна памыляешься, сынে...

Пан Антось паднёс да перасохлых вуснаў крышталёвую чарку з вадою, адпіў. Вінцэсъ зноў заўважыў на бацькавым ілбе дробныя кропелькі. Ён сапрауды моцна хворы... Неадкладна трэба наладзіць лячэнье, якім бацька, відаць, пагарджае. Але пан Антось працягваў далей – нібыта хацеў пасьпець выказацца.

— Я ня ведаю, што выйдзе з маёй задумы. Магчыма, будзе яшчэ больш гора.

— Як гэта можа стацца? — шчыра зьдзівіўся Вінцэсъ.

— Самыя добрыя намеры выяўляюцца жахам або... анекдотам. Ці чуй ты — у 1767 годзе далёкі сваяк тваёй маці Павел Ксаверы Бжастоўскі абвесціць у сваім маёнтку Мерач, што на Ашмяншчыне, рэспубліку.

— Ніколі ня чуў...

— Вось бачыш. А шляхта як была перапужалася! Паўлаўская сялянская рэспубліка, на чале з панам-прэзідэнтам, са сваёй канстытуцыяй, з роўнасцю ўсіх грамадзянай. Двухпалатны сойм абраў — уяўляеш, у

вёсцы! Міністэрсты былі. Рэферэндумы праводзіліся па важных пытаньнях.

— Несур'ёзна неяк гучыць. Нагадвае “марскія баталіі” радзівілаўская “флоту” на выкапаных у Нясьвіжы каналах, — ня вытрымаў Вінцэс.

— Усё на съвеце — гульня. А ў Паўлаўскай рэспубліцы зладзілі школу для сялянскіх дзяцей, бальніцу. Нават банк. Вядома, нельга паважаючай сябе дзяржаве і бяз сімвалу — съцяг меўся, герб, нават манеты чаканіліся. І войска межы аховала. Бацька тваёй маці расказваў — вояў апраналі ў белыя жупаны са свойскага сукна і чорныя аўчынныя папахі з чырвоным верхам.

— І што цяпер засталося ад гэтай... казкі?

— А нічога. Усё расьцягнулі спадчынныі, і нават магіла презідэнта Паўлаўскай рэспублікі занядбаная. На ўдзячнасьць разылічваць нам нельга, сыне. Што б ні прыйшло ад нас, нават калі аддаць апошняе, само жыцьцё — усё нашае для мужыкоў падман, абкраданыне, гвалт... Цару — вераць. Ён — далёка. Ён — з казкі. А той указ, што рыхтуецца ў Пецярбурзе, які так нашыя сяляне чакаюць... Залатымі літарамі на срэбнай паперы... Гэта ж ганьба. Імперыя... Трэці Рым... Земляў нахапалі пад сваю руку. А краінай правіць вузкае кола “кальяншчыкаў” — палацавых лізунцоў, што дамагліся вялікай прывілеі — прысутнічаць пры тым, як гасудар спраўляе вялікую патрэбу. У яго з гэтым, разумееш, здаўна праблемы, а дапамагае курэнъне кальяну. І пакуль памазанік курыць свой кальян і патроху с..., за шырмачкай дзяжураць асабліва давераныя і забаўляюць уладара, як могуць. І, вядома, уводзяць у вушы тое, што ім трэба. Вось у якіх эфірах нараджаецца воля для народу, сынэ. І можна ўявіць, якой яна будзе. Воля — без зямлі, з паншчынай, з вар'яцкімі выкупамі... А гэты сервіз... Я хачу, каб ты заўсёды захоўваў яго. І калі табе раптам падасца, што ты зрабіў для свайго народу ўсё, што мог, — пастаў яго на свой стол.

Потым, у кабінцы, бацька адкінуўся ў мяккім фатэлі, заплюшчыўшы вочы і ніяк не рэагуючы на роспіты Вінцэса і ўгаворы паклікаць хаця б доктара Краўцова, старога іх знаёмца.

Нарэшце пан Антось загаварыў, ціха і стамлёнá.

— Думаў прамаўчаць. Але я і так зашмат аберагаў цябе ад прауды. Веру, што цяпер ты здольны прыняць ўсё. Усю праўду... і ўсякую. І табе давядзецца гэта зрабіць, сынэ...

Пан Антось павольна адхінуў крысо шлафроку, падняў кашулю — і Вінцэс жахнуўся: на левы бок была накладзеная павязка, на якой праступала чырвоная пляма, іржавая па краях.

— Ты... паранены?!!

— Гэта здарылася ўжо год таму, — пан Антось захінуў шлафрок, нясьпешна завязаў шырокі пас з залатымі кутасамі.

Вінцэс трэсла ад трывогі і шкадобы.

— Чаму ты не паведаміў мне? Хто гэта зрабіў? Як?

— Супакойся, — у голасе бацькі гучала сталь. — Думкі пра ролю месьціцы Радрыга пакінь адразу. Гэта зрабіў... адзін з нашых сялянаў. Гарнушкавец.

— Як гэта атрымалася?

— Я ехаў конна праз Маскалёў лес, вяртаўся ад Рагманавых. Праязджаў паўз капліцу, дзе магіла дзеда Ганорыя... Раптам з-за муроў — страла. Драўляная, з самастрэлу.

— Чаму ты думаеш, што страляў селянін?

— Я бачыў, як ён уцякаў, — пан Антось гаварыў зноў зусім ціха. — Ён някепскі хлопец, добры гаспадар.

— Яго злавілі?

Пан Антось памаўчаў, апусьціўшы вочы.

— Разумееш, сынок... Пачаць дазнаньне, ловы, падняць шум... Пасьля гэтага чаго будуць вартыя мае новаўвядзенны? Хлопец, што ў мяне страляў, выконваў волю тых гарнушкаўцаў, што лічаць, быццам я хачу сваім указам падмяніць царскі. І замест "сапраўднай волі" даць сваю "несапраўдную". І... я дваццаць гадоў таму глядзеў, як ля праклятае хвоі каралі ягонага бацьку.

Вінцэсъ кіпей ад роспачы.

— Але ж так нельга пакідаць!

— А чаго ты хочаш? Замах на пана — справа дзяржаўная. Гарнушкаўцы не на востраве жывуць. Сябруюць з другімі вёскамі, разам на сходкі збираюцца. Я магу дараваць сваім, колькі мне заўгодна. Але калі даведаюцца ў навакольлі — колькі халопаў ляжа пад бізуны на дазнаньні, колькі за змову патрапіць на катаргу! Так ня будзе.

— Але доктар...

Пан Антось сумна паківаў галавою.

— Я раіуся з надзейным доктарам. Разумееш, сынок... За год звычайная рана зацягнулася б.

Вінцэсъ пахаладзеў ад страшнай здагадкі.

— Атрута...

Бацька моўчкі нахіліў галаву. Маўчаныне было такім невыносымым, што Вінцэсъ ледзь не закрычаў.

— Ёсьць іншыя дактары! У Вільні, у Гародні! Урэшце, дазволь, я адвязу цябе ў Пецярбург. Лепшыя прафесары...

— Ад няяўісці няма лекаў,— мякка прамовіў пан Рашчынскі. — Ты мусіш зъмірыцца, сынок. Паабяцай толькі адно — ты ня станеш помсьціць за мяне. Урэште, адно жыцьцё каштуе другога. І ў тым віры, які я прадчуваю — а я сапраўды ведаю больш, чым ты думаеш,— загіне столькі высакародных і добрых, што маё жыцьцё нават на макавінку не скране перапоўненая вагі съмерці...

А потым, нібыта яму яшчэ мала было гора, Вінцэсъ паехаў у Весьніцы, да Рагманавых. Можа быць, яму хацелася хоць трохі заглушыць свой боль новым узрушэннем.

І яна аказалася ўсё такой жа прыўкраснай, і зъялі чорныя вочы, і ўзляталі гарэзна і трохі зъдзяўлёна бровы... І толькі незнамая тонкая зморшчынка, яшчэ ледзь зауважная, працягнулася між броваў, ды съмех стаў усымешкай. І ад гэтага здавалася Вальжына яшчэ больш мілай. І крыўдна было, што ён, Вінцэсъ, для яе — ранейшы забаўны хлапчыска. Так, яна шчыра яму ўзрадвалася, і ўважліва слухала. Але... Вінцэсъ усьведамляў, што ў яе не абрываецца ў грудзях, як у яго — ад нязначнага выпадковага дотыку. Ад сустрэчы позіркаў. Ну і што з таго, што ён распавядае пра самыя найсучасныя і ўражлівыя філософскія тэорыі, што гэтак рамантычна закідае на плячу плед у краткі...

А госьць яшчэ і выявіўся дурнем — на самым пачатку спытаў, чаго паненка ў жалобе. І атрымаў паблажлівае:

— Усе жанчыны гэтага краю, якія неабыякавыя да лёсу радзімы, носяць жалобу па расстраляных у Кракаве дэмантрантах.

Ну чую жа ён пра гэта ў Пецярбурзе ад Зыгмунта... І вось – забываўся. І каб ня дзядзька Вакула ды Марка – малодшы брат Вальжыны, які за гэты час вырас у гожага чарнавокага юнака, або ж жартайнікі і гаваруны, – хоць ідзі зараз жа і тапіся ў Баламутавым віры.

І толькі на разывітаньне Вальжына зъярнулася да госьца сур'ёзна.

— Ведаецце, Вінцэс, які цуд... Якраз, як вы паехалі, пяць гадоў таму, я знайшла ў садзе разьбітую вазачку. Мне здаецца, я бачыла неяк такую ж у вашым доме – яна вельмі адметная, наўрад я магла памыліцца. Пачакайце, зараз прынясу...

Сэрца Вінцэс ледзь не выскоквала з грудзей, калі Вальжына працягнула яму на далоні разьбітую шклянью жабку.

— Ваша?

Вінцэс годна вытрымаў дапытлівы позірк. Павольна ўзяў аскепкі, пакруціў, разглядаючы.

— Наўрад ці гэта з нашага дому. Але я праверу. Выявіцца, што ня нашая – я склею і аддам вам.

Калі Вінцэс ехай дадому праз Маскалёў лес, мімаволі падалося – прыцемак сочыць сотнямі нядобрых вачэй, і атрутная страла прымерваецца да сэрца... Ганебныя дрыжыкі прабегліся па целе. Але хлопец прымусіў сябе не прысьпешваць крок каня. І нават – хоць гэта было зусім хлапецтва – расхінуў на грудзях цёмны сурдут, каб была відна белая кашуля. Няхай бачаць – ён не баіцца быць мішэнню.

Але толькі пабачыўши на адхоне сілуэт крыжа і ўдалечыні — агенчыкі маёнтка, змог вольна ўздыхнуць.

Які ж ён баязьлівец!

У Вінцэсевым пакоі ўсё гэтак жа на сцяне вісела копія Леанардаўскай “Мадоны з гарнастаем” — калісьці Вінцэс верыў у глыбіні душы, што гэта аблічча маці. А ў куце па-ранейшаму стаяла чароўнае цукерачнае дрэва – выразанае з залацістай драўніны ліпы, з мноствам маленьких галінак, на якіх калісьці зъяўляліся – вядома, самі па сабе – цукеркі, пернікі, або раптам – маленькая шабля, зусім як сапраўдная, ці вершнік з пагрозным намаляваным тварам. І Вінцэс адчуў нарэшце – ён дома. Вярнуўся...

Хлопец падыйшоў да расчыненага акна... На каштане гайдоўца белая анёлкі-гронкі. А як буяе бэз! Цэлае мора – і дзесьці ў пene духмяных ружова-блакітных хваляў высноўвае свае срэбныя карункі салавей...

А на падваконніку... Што гэта? З мяшэчка на далонь выпала срэбная куля, нязграбная, самаробная, пазначаная крыжам. І маленькі аркушык з трима словамі: “Пятніца апоўначы крыж”.

7.

Госьць, які прыходзіць у дождж, сустракае больш ветласьці.

Нават калі яго ніхто ня клікаў, і ўвогуле выглядае ён, як апошні паляйнічы на кентаўраў.

Жабка ад падзеньня ў вітальні амаль не пацярпела – толькі адкалоўся кавалачак лапкі, і цяпер сядзела побач з сястрой-блізнючкай на часопісным століку і радасна ўзіралася ў свой новы дом пукатымі вачыма.

Паліна прыдзірліва аглядала жывёлінак – і гіpsавая, прывезеная віленскім госьцем, і каменнная былі зусім аднолькавыя. Прыемна і тое, што гіpsавая зроблена куды больш старанна, падрабязна, чым ейная

копія, разьбітая ў віленскай паліцыі. Падарунак рыхтаваўся адмысловам!

Скульптар – Паліна прыгадала, што завуць яго Валянцін – сядзеў на зэдліку, прынесеным Палінінай маці з кухні для прамоклага госьця (няма чаго фатэлі псаваць). Прыйгорбіўся, быццам бусел, паглядае цікаўна вакол. Вядома, ёсьць на што паглядзець – Паліна загрувасьціла хату карцінамі невядомых мастакоў, не ўяўляючымі мастацкай каштоўнасці і таму не запатрабаванымі музеямі; “выканнёвай” керамікай ды, вядома, кнігамі – шафа адмаўлялася зъмяшчаць іх у сваё перапоўненое чэрыва, і кнігі складваліся, да абурэння маці, у стосы ля съценаў – нібыта часова, а насамрэч, як яно і бывае ў такіх выпадках, на гады.

А госьць сапрайды выглядае несамавіта. Съветлыя пасмы валасоў перахопленыя плеценым скуранным матузком, як у хіпі. Съветлыя вусы і кароткая бародка таксама стасуюцца з хіпousкім іміджам. Швэдар са-мавязаны, з тойстых бэжавых нітак – відаць, гандлярка ў скандынаўскай шапачцы зъвязала, няйначай жонка.

Паліна нахілілася над жабкамі...

— А вось тут вы памыліліся. Узор на съпінцы не такі, як у арыгіналу. Валянцін патрос галавой.

— Гэтага ня можа быць. Вядома, бабуліна жабка была пашкоджаная, але ўзор на съпінцы захаваўся. У мяне з дзяцінства – абсалютная зро-кавая памяць.

— Гэта як абсалютны музычны слых? — няўажна перапытала Паліна, пераварочваючы жабак дагары.

На зваротным баку, вядома, не было адтуліны для мацеваньня, але надпіс меўся – прыгожымі гатычнымі літарамі, па коле: “Вільня, 2003, ВНЧ”.

— ВНЧ — ваш подпіс? — здагадалася Паліна. — Як расшыфроў-ваецца?

— Ну... — сумеўся скульптар, — напрыклад, “вам незнёмы чалавек”.

Паліна перасмыкнула плячыма – ня хочаш называцца – ня трэба, вось дурное какецтва.

— Вядома, на арыгінале быў іншы надпіс, — зас্পяшаўся патлумачыць Валянцін. — Тры лацінскія літары.

— Вы памятаеце іх? — загарэлася Паліна.

— Памятаю... Я ж іх бачыў. “ALB”.

— Дык гэта ж... выдатна! Тут ужо можна рабіць нейкія высновы. Гэта ня подпіс аўтара. Магчыма, частка слова альбус – белы, або яшчэ ней-кага... На маёй напісана “ТЕ”. Калі перакласці з латыні – “цябе”, “та-бой”... Чакайце! А жабак было чатыры! Можа быць, і на астатніх нешта напісана? І, мусіць, складуцца ў нейкую фразу або слова? І малюнкі на съпінах... Ня можа быць, каб яны нічога не значылі. Тут павінна хавацца таямніца!

Пры апошніх словах Паліны Валянцін зъмяніўся з твару. І раптам — узыняўся з зэдліка, схапіў са стала сваю жабку, быццам гарачае вугольле, і пасунуўся да дэзвярэй.

— Ведаеце, я вам лепш нейкую другую скульптуру прынясу. Нашмат лепшую. Magu і з дрэва. Ці з натуральнага каменю. Хочаце вужынью ка-ралеву? Ці ільва?

Паліна апамяталася і невымоўна абурылася.

— А ну паставце на месца! Урэшце, я яе купіла! Вы забыліся? Ай, не! Гэта я забылася! – раптоўная здагадка змусіла дзяўчыну пачырванець.

Можна падумаць, госьць мок пад дажджом толькі для таго, каб мець шчасьце падарыць ёй жабку і паслья выслухоўца жаночыя фантазіі! Што ён падумае – столькі важдаўся з ёю ў Вільні, а яна аддаваць доўг і не зьбіраецца! Паліна кінулася ў вітальню, дастала з кішэні плашча ка-шалёк. Мала... Дый трэба не рублямі – Валянцін жа ёй білет да Менску не за рублі купляў! “Зялёная заначка” захоўвалася ў надзеіным месцы – у скрыні са шкарпэткамі. Урэшце Паліна вінавата працягнула скульптару належную, па яе падліках, суму.

— Прабачце, калі ласка. Я вам вельмі ўдзячнай за дапамогу.

Госьць сядзіта пазіраў на гаспадыню, трymаючы жабку ў руках, як перахоплены ў вырашальны момант гулуні мяч.

— Схавайце свае гроши. Вы мне нічога не павінны.

Вось такіх паваротаў Паліна не цярпела. Яна ня мае патрэбы ў мілас-тыні выпадковых знаёмыx!

Валянцін трохі разгубіўся ад ейнага абурэння, але падумаў і пакор-ліва ўзяў гроши.

— Добра. Не хвалюйцесь. Я ня ведаў, што гэта вас абразіць. Але скульптуру я хачу забраць не таму, што пашкадаваў. Проста я зразумеў, што вы пачынаецце займацца гістарычным фэнтэзі на гістарычнай дрыгве, пррабачце за тайталогію. Ня трэба тлуміць галаву. Гэта ўсяго толькі скуль-птуры з надмагільля, каменьні з пячаткай съмерці. Зноў мяне падвяла мая абсолютная зрокавая памяць. Зрабіў бы стылізавана... І Дзіна ўсё настойвала – рабі жабак на продаж, рабі...

У словах скульптара гучала шчырае шкадаванье. Паліна ня выт-рымала.

— Ды што вас, урэшце, засмучае?

Скульптар панурыўся, чамусьці спыніўшы позірк на Палініных чырво-ных пантофліках, і памаўчаў добрую хвіліну.

— Аднойчы я сустракаўся з чалавекам, які таксама цікавіўся магілай Рашчынскага.

— Дзе? Калі?

— Даўно, яшчэ ў бабулінай вёсцы. Пасяліўся нейкі дачнік. Распытваў усіх пра ўзарваны касьцёл, пра надмагільле Рашчынскага. Кожны дзень блукаў па даме культуры, што на месцы касцёла збудавалі. Нешта вы-мярай, запісваў. Яго лічылі вар'ятам, а дзеци, вядома, за ім бегалі. Съмешны такі дзядзька, у белым капелюшы, у акулярах. Мне гадоў дзесьць было – але я на ўсё жыцьцё запомніў, як ён пайтараў: “Тут павінна хавацца таямніца! Тут павінна хавацца таямніца!”.

— І што, знайшоў той дзядзька нешта цікавае?

— Не ён, а яго знайшлі. Аднойчы раніцай, каля дома культуры, з пра-бітай галавой.

Паліна разгубілася.

— А чаму вы вырашылі, што гэтая съмерць звязаная з роспытарамі пра надмагільле?

Скульптар паціснуў плячыма.

— Я проста чую, што гаварылі дарослыя. Усе асуджалі цікаўніка. Вя-дома, вінаватых не знайшлося.

Паліне нават стала съмешна. Баіцца! Вось дзівак!

— Запэўніваю, што мне нікто галаву не праломіць. І паставіце жабку на столік. Калі баяцца нават уласных дзіцячых фантазіяў... Глупства якое!

У гэты момант з кухні паказалася маці з кубкамі гарбаты на антыкварным медным падносе. Марыя Апанасаўна незадаволена паглядала на госьця.

— Што ў вас тут за спрэчкі?

Валянцін сумеўся, і Паліна скарысталася гэтым, каб забраць у яго жабку. Скульптура была пераможна ўсталяваная на столік, і госьцю давялося зноў усесціся на зэдлік. Тым больш і Марыя Апанасаўна апусцілася на канапу з кубачкам у руках — госьць не адносіўся да тых, хто мог прэтэндаваць на тэт-а-тэт з ейнай дачкой.

Маці ўсё-такі падабрэла, даведаўшыся, што няўклюда — менавіта той рыцар, што дапамог Паліне ў Вільні, і ў выніку гэтага “пацяплення” на стале зьявіліся нават печыва і нарэзаны лімон.

— Дык гэта вашая работа? — перапытала Марыя Апанасаўна, разглядаючы жабку. — Прыгожанька...

— Гэта ня проста прыгожанька, — важна зазначыла Паліна. — У гэтых жабках хаваецца нейкая таямніца.

Паліна назнарок падкрэслена прагаварыла апошнія слова, каб убачыць, як госьць зноў тузануўся і ўстрывожыўся — вунь як амаль з нянавісьцю пазірае на бедных жабак.

— Таямніца? Як цікава! — ажыўлася маці. — Раскажы!

— Ды я і сама ня ведаю, у чым соль. Але на гэтых жабках — кавалкі нейкага надпісу. І бачыш — на съпінках таксама нешта накрэслена.

— Нічога не разъбяру. Бародайкі нейкія, зывліны... Чакай...

Марыя Апанасаўна схадзіла па акуляры і зноў нахілілася над жабкамі.

— Ты лічыш, гэтыя ўзоры маюць сэнс? Бачу крыжык... Ад крыжыка ўніз і трохі ўбок лінія. Па баках нібыта рымскія лічбы. А вось і літары — NNW, здаецца... І стрэлочка...

Валянцін нават не пасунуўся паглядзець.

— Правільна, NNW. У мяне быў час падумаць, што яны значаць.

— Ну і? — зацікавілася Паліна.

— Магчыма, норд-норд-вест. Накірунак...

— Выходзіць, тут частка карты?

Паліна была ў захапленні.

— Паглядзіце, на другой жабцы — іншыя літары і іншыя значкі. Вось калі б сабраць усіх чатырох жабак! Вы ня ведаецце, Валянцін, дзе могуць быць астатнія дэзве?

— Ды яны, напэўна, у касьцёле загінулі, — змрочна адказаў Валянцін.

— Не, ня можа быць! — абурылася Паліна. — Гэта было б несправядліва ў адносінах да мяне!

Валянцін з недаўменнем зірнуў на суразмоўніцу.

— Вядома, несправядліва! — паўтарыла Паліна. — Я толькі зацікаўілася — і ўсё перапыніцца. Як фільм, на самым захапляючым эпізодзе. Жабкі аддзяляліся ад пастаменту парайонаўча лёгка. Самі бачыце — якія яны сімпатычныя. Упэўнена — іх забралі з касьцёлу. Мой сябра, што прынёс мне жабу — ён нядаўна памёр, гаварыў, што калі касьцёл узрывалі, то на надмагільлі ўжо не заставалася фігурай.

Скульптар ізноў устрывожыўся.

— А што, ваш сябра таксама цікавіўся гісторыяй Рашчынскага? І як ён памёр? Даўно?

Паліна ледзь не зазлавала.

— Адкуль у вас такая падазронасьць? Съмерць Артура навуковых росшукай ня тычыцца. Лепей пра гэтыя значкі падумаем.

— А што тут думаць? — азвалася Палініна маці. — Трэба да Сымона Пятровіча з нашага тэатру зьвярнуцца! Ёсьць у нас такі рабочы сцэны. Дэкарацыі перасоўвае, апаратуру. Сам — ваенны ў адстаўцы. На падлодцы служыў штурманам — значыць, у картах мусіць разьбірацца, як бусел у жабах!

— Што за Сымон Пятровіч? — зьдзівілася Паліна. — Нешта ня памятаю ў вас такога...

— А калі ты ў нашым тэатры апошні раз была? — накінулася на дачку Марыя Апанасаўна. — Зьдзічэла зусім. Гімназія — дом, дом — гімназія... Ну яшчэ архіў, бібліятэка ды музей. Бабскае царства. Усё роўна ж дысертацыю кінула, нашто мазгі сушыць! Прайшлася б калі па горадзе, у кавярні пасядзела...

— Мама, у кавярні зараз не з дзяржаўнай зарплаты сядзець! — Паліне было непрыемна — зноў маці перайшла на ўлюблённую тэму. — І нашаму госьцю зусім нецікава слухаць пра акаличнасці майго асабістага жыцьця.

— Ну чаму ж... — нясъмела запярэчыў скульптар. — Якраз асабістae і ёсьць самае цікаве. Усё сапраўднае мастацтва вырастаете са штодзённага, вельмі інтymнага.

— А як жа наконт грамадзянскага гучання? — зъедліва кінула Паліна. — І ўвогуле — побыт толькі перашкаджае творчаму выяўленчыню. Я думаю, што мастак уцякае ў сваю творчасьць ад асабістага жыцьця і яго будзённых турботай.

Валянцін не згаджаўся.

— Вы памыляеццеся. Мастак — як куст бэзу: карані яго натхненія, побыт — схаваныя, занятыя нецікавай справай сілкаванія, выжыванія. А кветкі-творы буяць, нібыта самі па сабе. І здаецца, нібыта ўсё мастакоўскае грэшнае жыцьцё, увесь бэзавы куст складаецца з кветак — ні карэнняў, што прабівалі шлях у цёмнай зямлі, адбіраючы жыцьцёвую прастору ў іншых, ні галінак, якія ламалі ўсе мінаکі ў ахвоту.

Марыя Апанасаўне маналог віленскага госьця спадабаўся.

— А вы філосаф! — з павагай прамовіла яна. — І, відаць, майстра добры. А вось Паліну маю маглі б вылепіць?

— Мама! — ледзь не закрычала Паліна. — Ну як табе ня сорамна?

Валянцін, прымружыўшы вочы, глядзеў на Паліну.

— Думаю, скультурны партрэт атрымаўся б. Хаця мушу сказаць, вельмі часта адбываецца, што прыгожыя твары, калі іх вылепіш, страчваюць усю прыгажосць, і наадварот — у непрыгожых выяўляецца прывабнасць, арыгінальнасць. Скульптура адбірае колеры, зъязніне вачэй, няўлоўныя рухі рысаў — вельмі мала каму са скульптараў удаецца перадаць унутранае жыцьцё мадэлі. Звычайна лепяць адну форму. Нават калі зьняць з вас гіпсовую маску, вы наўрад ці пазнаеце ў ёй сябе... — Валянцін вінавата ўсміхнуўся Паліне. — Вы нагадваеце партрэты Сымірновай-Расэт. Была такая прыгажуня ў пушкінскую эпоху, гаспадыня сьвецкага інтэлектуальнага салону. Сябравала з Гогалем, Вяземскім, тым жа Пушкіным... Рысы дакладныя, харектэрныя. І абрыйс вуснаў такі самы. Тады лічылася эталонам жаночай прыгажосці, калі вусны маленькія, "сардэчкам", яркія... І складка вуснаў — як у дзіцяці, гарэзная і наіўная. Але я не вазьмуся перадаць, скажам, ваш погляд. Ён у вас так дзіўна мяняецца — то па-

зіраеце, прабачце, як класная дама, то як жыцьцярадаснае дзіцё.
Паставу, праўда, перадаць лягчэй...

Позірк скульптара неяк вельмі ўчэпіста-прафесійна абмерыў Паліну, усё роўна як правёў рукамі па целе.

— А пра Палініну фігуру гаворка не заходзіла, — у голасе маці гучаў такі метал, што Валянцін адразу спалохана перавёў очы на свой кубак гарбаты. Паліна схавала ўсьмешку. Госць адпіў яшчэ раз, паставіў кубак на стол, трывожна зірнуў на гадзіннік і падняўся.

— Ну, усё... Дзякую за гарбату, за гасьціннасць. Мне пары. Дзіна чакае.

Вось табе і пернік. Чужы мужчына пад прыглядам. І сказаў — нібыта прабачэнныя просіць, нібыта ў нечым сорамным прызнаўся.

— Дзіна — тая дзяўчына, што вашы вырабы прадавала? Жонка?

Валянцін вінавата ўсьміхнуўся.

— Калі дакладней — яна мая ўладальніца.

Марыя Апанасаўна адобраўла:

— Правільна, жонак трэба шанаваць, слухацца.

Але Валянцін ніяк не падтрымаў тэму, выйшаў у вітальню, за ім пасунулася падабрэлая Марыя Апанасаўна... Паліна зусім забылася, что там — непрыбітая вешалка і інструменты побач! І хутка з калідору данеслася бадзёрае пастукванье малатка і гэткія ж бадзёрыя каментары маці.

— Што ж, можа, лепш такі, чым ніякага! — зазначыла маці, калі за госьцем зачыніліся дзъверы. — Непатрабавальны, паслухмяны, уважлівы... Вядома, з мухамі ў носе — але дзе ты бачыла іншых!

— Мама, ён жанаты, — сядрдзіта прагаварыла Паліна, прыбіраючы посуд са стала. — Ягоныя вартасці мне без патрэбы.

— Я ж табе яго і ня сватаю, — таксама зазлавала маці. — А толькі і ты прынца на белым кані не чакай. Яны сёньня калі і езьдзяць на белых конях, дык хіба падчас запою. Ды хапае ж і нармальных, добрых хлопцаў. Вось у нашай артысткі, Лялечкі Малецкай, сын... Менеджэр, нежанаты...

Паліна ўцякla ў свой пакой, ляснуўшы дзъвярыма, праз якія даляце-ла апошняя матчына рэпліка.

— І ўрэшце, віншую цябе — за апошнія тры гады гэты недарэка быў першы мужчына, які меў гонар папіць з намі сам-насам гарбаты.

Сапраўды... Прайшло ўжо тры гады, як зъехаў Стась. Неверагодна! Нібыта час для Паліны спыніўся. Выходзіла замуж не на пару гадоў — да канца жыцьця разъмерыла шлях. І, саштурхнутая пад адхон на самым пачатку, там і засталася.

З кім парайнаў яе госьць — са Сыміновай-Расэт? Цікава, можна пашукаць у бібліятэцы нешта пра гэтую съвецкую даму.

А да Сымона Пятровіча, былога штурмана, абавязкова належыць на-ведацца. І скульптар, дарэчы, прасіў яго з сабой паклікаць. Нібыта яшчэ тыдзень яны з “уладальніцай” будуць у Менску.

8.

Прах аддаецца праху...

Чаму ад гэтага так балюча жывым?

Вінцэсь глядзеў праз вакно кабінета на касьцёл, падобны да старога воя ў медных латах — там бацька два тыдні як сустрэўся з продкамі.

У адным з прыдзелаў храма, у скляпеныні – усыпальніца роду Рашчынскіх. Заслужылі калісьці – грашыма ці дабрадзейным жыцьцём? Хто скажа праўду...

Туды ляжа і ён, Вінцэсъ. І, можа быць, ня так доўга давядзецца чакаць яго памерлым сваякам.

— Ласка пана Бога з ім, — суцяшальна прагаварыў Юзаф, здагадаўшыся, пра што думае сябра. — Ты не саромся сълёз – паплач. У нашым асяродку прынята, што мужчынам плакаць ганебна, шкадаваньне – прынікае. І любое гора належыць сустракаць з каменным тварам... Сэрцы ж у нас не каменныя, Вінцэсъ! Калі падчас пакаяння ці малітвы ў чала-века няма сълёз, значыць, не спаслаў яму Гасподзь і раскаяння ці замілаваньня. Не саромся пачуцьцяў, дружа.

Вінцэсъ з узячнасцю зірнуў на Юзафа. Той, як толькі даведаўся пра бяду сябра – выпрасіў адпачынак у сваім гарнізоне і прыехаў. Рахманы, худзенькі, з вялізнымі наўнымимі вачыма. З ablічам так не стасаваўся ваенны мундзір, у які Юзаф быў апрануты.

Стрыечныя браты, Юзаф і Вінцэсъ, пасябравалі, яшчэ калі вучыліся ў Шляхецкім інстытуце, дырэктарам якога быў бацька Юзафа, пан Андрэй Каліноўскі. Колькі разам блукалі па старых зывілістых вулках, уздымаліся на вежу Гедыміна... Прыхіналіся да калонаў у касьцёле сьвятога Пятра, каб пачуць цурчэнне падземных крыніцаў і галасы-скаргі пахаваных у сутарэннях каралёў – і сапраўды чулі!

Здавалася б, Юзаф больш схільны да развагаў пра сэнс быцьця, але філосафам зрабіўся Вінцэсъ, а яго сябар скончыў Мікалаеўскую ваеннаніжынерную акадэмію, паспееў папрацаваць на будаўніцтве чыгункі. Ды родныя мясціны цягнулі – і ён знайшоў пасаду ў Берасцейскай крэпасці.

Што ж, свае людзі патрэбныя паўсюль. На кожнай пасадзе можна служыць свайму народу... І рыхтаваць паўстаньне. Зыгмунт Серакоўскі, кіраўнік іх гуртка — капітан расейскага генеральнага штабу. Людвік Звяяждоўскі таксама працуе ў штабе, і нават вучыць дачок генерал-губернатара Назімава польскай мове. Дзюлеран, якога Вінцэсъ ведаў нашмат менш – начальнік Пецярбуржска-Варшаўскай чыгункі.

Толькі ад Вінцэсія мала карысці. Ну, мае сувязі са жменькай лясных братоў. Паслья прызначанай ля крыжа сустрэчы Вінцэсъ бачыўся з Ваўкалакам шматкроць – дапамагаў брацтву, як калісьці бацька. Зброяй, ежай, часам — прытулкам. Мартын безаглядна давяраў сыну старога сябра, і Вінцэсъ ня мог не захапляцца лясным правадыром, яго самаахвярнай і адкрытай натурай. Між імі ўзынікала ўсё больш шчырых гаворак, Вінцэсъ бачыў, што Мартын усёй душой прыхінуўся да яго... І так было брыдка, што ня мог быць адкрытым да канца сам — з-за Вальжыны... З-за таго, што ня мог адмовіцца ад надзеі – каб яна сказала яму, Вінцэсю, слова, падобныя да падслушаных у салаўіным садзе.

Так, лясныя браты будуць біцца бясстрашна, як скандынаўскія берсеркеры, і вартыя тысячы вояў. Але яны далучацца да бойкі і без ягонага пасрэдніцтва. А хто пойдзе за ім, Вінцэсем, з ягоных сялянаў? Тыя, хто плакаў над магілай бацькі? Іх было нямала – пан Антось недарэмна пра жыў сваё жыцьцё. Рабы шчыра плачуць і па съмерці тырана – чалавек, ратуючы сябе ад невыноснага штодзённага страху, пачынае шчыра любіць кату і бачыць справядлівасць у ягоных зьдзеках. Але пан Антось не хацеў, каб яго баяліся.

Так, на пару дзясяткаў чалавек Вінцэсъ можа разылічваць. Але іншых, тых, для каго пан — нават ня вораг, а істота іншае пароды, большасць...

Вінцэсъ апусьціўся ў фатэль, у якім любіў апошняя дні сядзець пан Антося — нібыта злыўся з ценем памерлага. Цяпер Вінцэсъ упэўнены, што падобны да бацькі. Такія ж съветльяя валасы, хударлявае аблічча, прамыя бровы сыходзяцца на пераносці... Толькі вочы ў пана Антося былі сталёвага колеру, а ў сына — сінія...

Ён ня будзе помсьціць — ён даў слова. Але як забыць?..

— Бацька хацеў, каб Гарнушкі сталі востравам вольнасыці і заможнасыці для сялянаў, — горка прагаварыў Вінцэсъ. — А ты ведаеш, як старажытнагрэцкі філосаф Кратэт Афінскі назваў прыдуманы ім востраў, на якім усе сябруюць, філасофствуюць і ядуць часнык? Востраў Кайстра. Жабрацкая торба. Шчасцце магчымае толькі там, дзе няма чаго дзяліць — адно на ўсіх неба, адна зямля, адно мора...

— Але Бог паставіў адных над другімі, — запярэчыў Юзаф. — Усе роўныя ў яго вачах, але кожны служыць яму па-свойму. Мой цёзка па прозывішчы Кастусь, занадта захоплены проблемай улады і маёмысці. Нельга, каб усё скончылася сътымі страўнікамі. Даць зямлю тым, хто яе ўрабляе. Але найперш — будаваць школы! І вучыць неаддзельна ад хрысьціянства. Адукаваны чалавек без рэлігіі больш небяспечны для грамадства, чым барбар. Гэта воля, якая перараствоце ў рабства яшчэ горшае!

— З барбараў зрабілі пачвараў гісторыкі. — Вінцэсъ нават знайшоў у сабе сілы ўсъміхнуцца, бо Юзаф заўсёды съмешна гарачыўся, калі гаворка тычылася падобных матэрыйяў. — Рымляне адбіralі іх волю, замянялі іх культуру сваёй, нібыта літасць давалі... Народ, здольны жыць, гэтага не даруе. І ўвогуле... Народы здаюцца мне жывымі істотамі. Разумееш — кожны з іх нараджаецца, праходзіць пару дзяцінства. Пасьля — юнацтва, сталасць. Потым — старэе... І — памірае, зьнікае. Нават калі захоўваецца яго назва — гэта ўжо іншы народ, кроў зъмяшаная з крывёй іншых, больш маладых. Паглядзі на італьянцаў — хіба гэта тыя старажытныя рымляне, уладальнікі ўсемагутнай імперыі? Ці кожны з іх зразумее старажытную латынь? А грэкі — нашчадкі Аляксандра Македонскага? Памятаеш, мы чыталі ў інстытуце апісанье афінскіх матрон — яны былі беласкурыя, ружовашчокія, з залацістымі, трохі рудаватымі валасамі...

— Ня вельмі доказна,— запярэчыў Юзаф. — І тады сярод грэкаў, напэуна, былі чарнявыя. І мовы ўсе мяняюцца з часам.

Вінцэсъ упарты пакруціў галавою.

— Нам толькі здаецца, што наш час — самы важны. І што заўсёды існавалі толькі тыя дзяржавы і нацыі, якія мы ведаєм. У хетаў яшчэ да таго, як егіпцяне пабудавалі піраміды, быў вадаправод і каналізацыя... А цяпер ад іхніх гарадоў не засталося нічога — толькі камяні ў пустэлні, праходзячы паўз катормя вандруны купец нават не падумае, што гэта — рэшткі велічнага палацу або крапасной вежы.

— На тым пабудаваная хрысьціянская мараль,— паціснуў плячыма Юзаф. — Усё зямное, матэрыяльнае — пыл. І ў пыл вернецца. Вечная — душа.

— Але і ў народа ёсьць душа! — ледзь не крыкнуў Вінцэсъ. — Калі народ юны, ён асвойвае новыя землі, расьсяляеца, памнажаеца. Ду-

жаецца і адваёўвае сваё месца на зямлі. У сталасьці — будзе гарады і стварае імперыі.

— А калі са старэе? — зацікавіўся Юзаф.

— А старасьць — гэта філасофія і мастацтва... Не такія, як раней. Мастацтва народа, які перажывае свой заняпад, заўсёды можна адрозніць — асаблівы бляск, вычварныя формы. Як фрэскі ў лабірынтах Крыта, намаляваныя перад тым, як востраў быў захоплены. Старасьць этнасу... Мноства філасофскіх плыніяў, мноства жанраў і відаў творчасьці, і мала геніяў. Калі народ малады — у яго пераважае адна філасофія, і ўсё мастацтва мае адны, харектэрныя, рысы. І вайскаводца яшчэ важней за акцёра.

— Народы ўзынікаюць і гінуць па волі Божай, — дакорліва зауважыў Юзаф.

— Ня буду спрачацца, — аднымі вуснамі ўсьміхнуўся Вінцэсъ. — Я пра іншае... Які наш народ? Ён зусім юны? Можа быць, яшчэ дзіця, якое не ўсьведамляе сябе і пакорліва слухаецца іншых, і не запомніў нават сваё імя? А можа, старэча, які саслаб у шматлікіх бойках? У такім разе, дзе быў наш росквіт? У часы Скарэны і Буднага? Пакуль мы жылі па Статуце, напісаным нашай мовай? Прафесар Шымкевіч знаходзіў у беларускай мове шмат індаеўрапейскіх словаў... Дрыгва, азярод... Можа быць, нашыя продкі прыйшлі ў гэтыя балаты і пушчы з Егіпту ці Міжземнамор'я, каб уратаваць рэшткі былога магутнага племя? І мы ўсе носім у сабе памяць пра былую веліч і стому ад страшэннай паразы і выгнаньня?

— Твае пытаныні застануцца без адказу, — ціха сказаў Юзаф.

— Але мы — маладыя, — зазначыў Вінцэсъ, на імгненьне скінуўшы журбу. — Мы — маладосьць, жыцьцё свайго народу. Ты сказаў слушна — кожны мусіць служыць. Нават калі ты — ня лепшы служка. Я дастану зброю, пра якую просіць Кастусь. Думаю, сотню штуцэраў можна без асаблівых падазрэнняў набыць у розных крамах... Заўтра ж і займуся.

Гадзіннык на каміне гучна прабіў поўдзень, і з вакенца над цыферблатам высунулася невялічкая пляцоўка — цяпер на ёй было аж дванаццаць фігурак з мезенец ростам. Пасярэдзіне — Съмерць з касой, яна съмешна нахілялася ў розныя бакі пры кожным удары маятніка. А вакол, узяўшыся за руکі, тузаліся ў недарэчным танцы Кароль, Блазан, Жабрак, Дама, Рыцар, Селянін, Купец, Святар ды іншыя асобы. Іх драўляныя твары былі цёмныя, аднолькавыя, нібыта ўжо забраныя Съмерцю...

І лісты на дрэвах за вакном ужо афарбавала іх залатая съмерць — восень. Толькі неба стала яшчэ больш сінім, глыбокім. Як вір... З апошнім ударам гадзінніка пачаўся далёкі крык:

— Пан Вінцэсъ!

Па дарозе ад Маскалёва леса імчалі вершнік. Цёмныя, як воранава крыло, валасы, белая кашуля, расхінутая на грудзях...

Няўжо Марка Рагманаў?

Брат Вальжыны выглядаў вельмі заклапочна — але ня мог здушыць таемнае хлапечася задавальненіне ад удзелу ў значнай падзеі, нават калі ў гэтым шмат няшчасціца. Бач, як вочы блішчаць... Марка кінуў запытальны позірк у бок Юзафа.

— Можаш гаварыць пры ім усё,— запэўніў Вінцэсъ. — Гэта мой сябра.

— Ваўкалака схапілі, — выпаліў Марка. — Людзі палкоўніка Варанец-кага... Непадалёк ад нашага дому, там, дзе бэзавыя зарасьці. Падстэрлілі ў нагу... Ён нічога ня мог зрабіць. Павезылі на калёсах у мястэчка.

І бацьку забралі – пакуль як съведку. Вальжына ў горы... Сказала – да вас ехаць...

Сапраўды гора... Вінцэсъ глядзеў у очы юнака, гэткія ж вялікія, чорныя, як і ў сястры... Што мусіць адчуваць яна, Вальжына? Ведаючы яе, Вінцэсъ не сумняваўся, што дзяўчына абвінаваціць ва ўсім сябе. Мартын-Ваўкалақ, безумоўна, прыходзіў, каб пабачыцца з ёю, а іх спатканыні, відаць, ужо нехта зьвіжаваў. Але вось дзіўна – Вінцэсъ ня мог уяўіць, што Ваўкалақ здаўся жывым. Паранілі ў нагу... Гэта не магло б перашкодзіць адстрэльвацца. Мартын ніколі не хадзіў бяз зброя. І – Вінцэсъ дакладна ведаў – апошні набой бярог для сябе. І куля была срэбная, самаробная, пазначаная крыжам, з трох, што калісьці зрабіў Вінцэсъ, каб упаляваць вайкала. Гумар вісельніка, які апошні Рашчынскі не ўхваляў – аднак Мартын съмяяўся і паўтараў, што загіне ня як шараговы няўдачнік, а як сапраўдны сын ночы.

— Трэба сабраць людзей і напасьці на пастарунак! — для Марка ўсё было зразумелым, як для маладога харта на першым паляванні.

— Адумайцеся! — захваляваўся Юзаф. — Гэта рокаш... Паўстанне... Усё роўна што стрэліць у бочку з порахам. Мы не гатовыя ісьці супраць войска! Заўчасны пачатак — пагібел.

Вінцэсъ задумліва круціў у руках узятую з каміннае паліцы вазачку-жабку, зеленаватую, нібы вада ў ручайні пасьля летняй залевы. Тонкі пасак – шнар на шкле, месца склейвання. Ён ніколі ня зьнікне, як не зьнікаюць шнары на сэрцы. Хлопец нібыта зноў чуў аднойчы падслушаны гарачы шэпт: “Я кахаю вас... Я ніколі ня буду з іншым...”

Што ж, калі ня можаш даць шчасьце дзяўчыне ў выглядзе сваёй каштоўнай асобы – май гонар не рабіць яе няшчаснай, адбіраючы надзею быць шчасльівай з іншым.

Ад уладаў Мартыну літасьці чакаць не выпадае ніяк – ня больш, чым зацкаванаму ваўку ад паляўнічых. Але пра гэта Вінцэсъ падумае пасьля. А вось бацьку Вальжыны і Марка належыць ратаваць неадкладна.

— Трэба зьвярнуцца да Станіслава, — прапанаваў-сьцьвердзіў Юзаф, і карункавы ценъ ад яблыневай галінкі, што гайдалася праста перад шыбай, варухнуўся на съцяне, нібыта бязгучна паліўся залаты дождж...

— Я паеду да Людвісараў сам, — змрочна зазначыў Вінцэсъ. – Вядома, гэта непрыстойна – ездзіць па гасцінях падчас жалобы. Але затое мне не давядзецца думаць пра касцюм для візіту.

— Да Людвісараў?! — ледзь не падскочыў Марка. – Вы звар’яцелі, панове? Да гэтых магнатаў! Вы б яшчэ да самога рускага гасудара на прыём папрасіліся!

— Ты праста ня ведаеш ... — патлумачыў Вінцэсъ, ужо гатовы сышодзіць. — Стась Людвісар — мой аднакурснік па універсітэце... І... наш таварыш.

Апошнія слова Вінцэсъ вымавіў з некаторым намаганьнем. Ён усё яшчэ ня вырашыў для сябе, якой ступені даверу заслугоўвае Стась. Калі *першы раз* яго ўбачыў у дартуары універсітету, унутрана ўсьміхнуўся, як і на адрес усіх “белападшэўнікаў”: прышчавы съпешчаны юнак з адпаліраванымі пазногцямі, з валасамі, відавочна ўкладзенымі куафёрам. Адзінае што непадобнае да звыклага вобразу “багатага сынка” – вінаватая ўсьмешка на тоўстых бледных вуснах ды баязліва-цикаўны погляд з-пад ілба – як птушаня наважваецца вылецець з гнязда. Ну, а калі прагучала імя і прозьвішча – Станіслаў Людвісар — усё стала нібыта

зразумела. Сынок Сігізмунда Людвісара, магната, да якога губернатар лічыць гонарам зъездзіць у госьці. Па солі на мядзьведзях Людвісар, вядома, ня езьдзіць — дзікунства. Але Венецыю сабе зладзіў — тысячы прыгонных мужыкоў каналы капалі ды гарбатыя масты выштукоўвалі, каб паслья да ўласных хатаў падрульваць на чоўнах з падоўжанымі насамі, выводзячы “Санта Лючыю”. А выпадковыя праезжыя дзівуюцца, адкуль з мужычых вуснаў не-не, дый прарвецца слоўца з мармуроваліўкавай краіны.

I, вядома, для ўсяго універсітэту была неспадзянка, калі Станіслаў пацягнуўся не да арыстакратаў, а да іх, студэнцкай вольніцы ў пледах. Не зважаючы на насымешкі і недавер, съмела браў удзел у абстракцыях нелюбімых прафесароў, ладзіў абеды для згладалых калегаў. Ды яшчэ гэтак пачуваўся пры гэтым вінавата, што не было няёмкасьці — госьці пераконваліся, што яны робяць ласку гаспадару. Вінцэсь, праўда, не лічыў сябе блізкім сябрам Стася — хлопец, вядома, добры, і столькі разоў да водзіў сваю вернасць і прыстойнасць, і выяўляе да самога Вінцэся нейкую сабачую адданасць, але... Можа быць, Вінцэся раздражнялі ягоныя паліраваныя пазногі? Стась так і ня кінуў гэтае аздобы, згадваючы, што Аляксандр Пушкін увогуле адрошчваў такія пазуры, што настіў на мезенцы напарстак-футарал. Далучылі Стася і да гуртка — вядома, не да самых апошніх таямніцаў. На перасьцярогі Ёсафат Агрызка, адзін з кіраўнікоў, заяўў адно: для справы карысна мець сярод сваіх чалавека грашавітага і ўплывовага.

Гроши ў Станіслава былі нямераныя, бацька на адзінага сына не шкадаваў нічога. Вінцэсь ведаў, што Стась узрадуеца магчымасці паўдзельнічаць у змаганьні — але гэтая ягоная радасць, гатоўнасць “робін-гудставаца” здавалася Вінцэсю падлеткавай гульней. Ён падазраваў, што Станіслаў і заставаўся падлеткам, цікаўным і сарамяжным, якому ўсё роўна, або да індзейцаў у амерыканскія прэрыі зъбегчы, або з ліцьвінскімі касінерамі — у пушчу.

З сястрой Стася размаўляць было куды прасьцей. Хрысьціна часам прыязджала да брата са свайго пансіёну. Вядома, у суправаджэнні высахлай “дуэны”, мадам Лецьен. Дачка магната... Вось каму варта было нарадзіцца хлапцом! Імклівая, рэзкая — ніякай табе лёгкай феевай хады. Валасы, як залаты пажар, і заўсёды выбіваюцца асобныя пасмачкі нават з самай акуратнай прычоскі, нібыта заўсёды вакол паненкі вецер. Зялёныя вочы съмлюцца, куточак велікаватага роту прыўзьняты, і ані згадкі пра мілыя жаночыя хітрыкі — зірнуць так, каб у мужчыны засталося пытаньне... I патрэба знайсьці адказ. А як яна першы раз зъявілася ў іх кампаніі: “Якога вы меркаваньня пра антрапалагічныя стыгматы Ламброза?”

А сама ў крыніцах. Яны ледзь не зарагаталі. Вынік дрэннага выхаваньня: на дачку ні пан Людвісар, ні пані Людвісарава амаль не зважалі, маўляў, адзіная з яе карысць — парадніца праз ейны шлюб з добрым домам.

Ня дзіва, што ніхто з іх гурту ў паненку не закахаўся — хоць куртуазныя настроі рэалізоўваліся часам на асбах самых неверагодных.

Была яшчэ адна таямніца, пра якую ніхто, акрамя Вінцэся, ня ведаў. Пяць год таму ва ўніверсітэцкім холе пачуўся страшэнны грукат. Вінцэсь павярнуўся і ўбачыў худзенькае залатавалосае дзяўчуча з вачыма, як зялёныя сподачкі, напоўненыя жахам і слязьмі. На мармуровай падлозе ў

лужыне ляжала пабітае шкло і нешта незразумелае, цёмнае... Усё ясна – дурнічка залезла ў шафу з калекцыяй засьпіртаваных яшчарак. Да месца здарэньня ўжо зъбягаліся... І тады Вінцэсъ ступіў наперад, як праўдзівы рамантычны герой:

— Прабачце, гэта мая віна. Хацеў паказаць паненцы экспанат... Спадзяюся, вы не напалохаліся, мадэмушэль?

Пасьля таго і началося дзіўнае сяброўства з Людвісарамі.

Гадзіны за тры да іх маёнтка можна даехаць. Галоўнае, каб Стась быў дома... Юзаф на развітанье сказаў, што памоліцца за гэта.

І малітвы, відаць, былі пачутыя.

Людвісарарава будавалася яшчэ тады, калі нават князі ня ведалі, што такое шкарпеткі, і съпецыяльна прызначаныя хлопы пераціралі салому, каб насыпаць яе ў панская боты. Але высакародны камень съценаў, вышчарблены падчас шматлікіх аблогаў, падаўся цяперашнім гаспадарам нямодным, і замак перарабілі ў нейкае падабенства рымскага палацу – съветная тынкоўка, белыя калоны з дзябёлымі карыятыдамі, цёмныя піраміды таполяў...

Съцены гасцьцёўні былі абабітыя сапраўдным парыжскім муарам – залатыя лілеі і гладыёлусы на сінім, у дакладнай сіметрыі. Вінцэсъ кінуў вокам у кут, на вялікі партрэт, і ўздрыгнуў – Напалеон Банапарт! Бяз подпісу, у адзенъні старажытнага рымляніна, але цалкам пазнавальны. А між тым у Расійскай імперыі яго можна было называць толькі “узурпатор” або “карсіканская пачвара”. Вінцэсъ ведаў, што дзед Стася ў свой час быў прыхильнікам гэтай “карсіканской пачвары” і нават узброй полк узурпаторскага войска на свае гроши. За што пасьля нейкі час і пабыў у выгнанні. І ўсё роўна цяпер расійскія ўлады лічыліся з Людвісарамі. Партрэт Напалеона съведчыў: тут не баяцца нікога. Уладары гэтага дому не падлягаюць асуджэнню. Яны толькі з паблажлівасці мірацца з законамі дзікунскай імперыі.

І, каб не было гэтага партрэту, не прымалі б, можа, тут і Вінцэсъ – “сярэднія руки” шляхціча.

Станіслаў, як заўсёды, шумна радаваўся прыезду таварыша па таемным братэрстве, і паабяцаў, што зробіць усё магчымае. Бацька звычайна не адмаўляе ў падобных просьбах. Увечары вернецца – і пытанье вырашым. Праўда, на гэты раз давядзеца цяжэй – дзяржайнае злачынства...

— Пан Вакула Рагманаў – зусім бязвінны чалавек, — Вінцэсъ лічыў за лепшае, каб Станіслаў сам быў у гэтым перакананы. — Свяк наш. Я яго з дзяцінства ведаю — вясёлы, добры, мухі не пакрыўдзіць. Інсургент апынуўся ля іх маёнтку выпадкова.

— Вінцэсъ! Прыміце мае спачуваньні! – у гасцьцёўні нібыта заляцеў залаціста-белы віхор з зялёнымі вачыма. Хрысьціна працягнула госьцю рашучую далоньку.

— Я загадала накрыць абед у кітайскай альтанцы. Вы любіце жульены?

Стась паблажліва кінуў – што, маўляў, узяць з кабеты, думae толькі пра груба-матэрыйльнае. Вінцэсъ усъміхнуўся, згадаўшы чамусьці прыпавесць пра Марфу, якая мітусілася, каб пачаставаць здарожанага Хрыста, і Марыю, што ў гэты час сядзела і слухала госьця, чым і заслужыла ягоную ўхвалу ў адрозненьніе ад “матэрыйльной” Марфы.

Але ж Вінцэсъ сапраўды стаміўся і быў галодны. І стол падрыхтаваны

дасканала. А Хрысьціна зноў выявіла сваю непасрэднасць, зашаптаяшы:

— У вас вялікае гора, Вінцэсъ. Але ж, напэуна, здарылася яшчэ нешта жахлівае, што змусіла вас прыехаць. Чым я могу вам дапамагчы?

Аж непамысна ад ейнага адданага пагляду. Напэуна, ніяк не забудзе той выпадак са слоікам.

Чым яна дапаможа, карункавае дзяўчо? Пераказам чарговай сенсацыйнай ксёнжкі? Відэлец у руцэ дзяўчыны дробна дрыжэў, так і не скарыстаны па прызначэнні. Так што нязыменная мадам Лецьен зрабіла выхаванцы не адну заўвагу наконт добрых манераў. Вінцэсъ угледзеўся ў твар мадам, падобны на ваксовы... Гладка зачасаныя сівыя валасы, вузкі прамы рот, высока прыўзынятыя тонкія бровы, нібыта намаляваныя... Ніяк ня мог вызначыць, ці была мадам у маладосьці прыгожай, і тым больш ня мог уяўіць, якім быў яе муж, пан Лецьен? Ні адценіння пачуцьцяў у сухіх рысах. Толькі, калі сустракаецца вачыма са сваёй выхаванкай, усё абліча нібыта цяплее.

Нешта яны сέньня зачаста па-змоўніцку пераглядаюцца, Хрысьціна і мадам Лецьен...

Лёкаі ў вышытых срэбрам белых сурдугах і белых панчохах бязгучна сылізгалі па падлозе з падносамі. Верасьнёўскае сонца, перш чым зьнікнуць за краем далёкага лесу, шчодра ліло сваё чырвонае золата праз вітражы альтанкі, больш падобнай да мініяцюрнага палацу. Вінцэсъ на нейкі момент змрочна задумаўся. Вальжына, можа быць, таксама сядзіць у альтанцы. Той самай, запаветнай, але наўрад ці сέньня яна там чытае... І наўрад ці плача – хутчэй, сьціснула да болю далоні і глядзіць у нікуды чорнымі вачыма, поўнымі да краёў адчаю. А можа паехала ў павет, ня ў змозе заставацца бязьдзейнай?

Раптам Вінцэсю ўсё, што вакол, падалося нерэальнym – белы абрус з дасканалай кітайскай парцалянай, букеты экзатычных кветак, старанна састаўленыя нейчымі таленавітымі рукамі, звонкае пастукванье лыжачак. Хрысьціна і Стась у белых касьцюмах. Ён, Вінцэсъ, і мадам Лецьен – у чорным. Нібыта парцалянавыя лялькі. Круглая альтанка. Круглы столік... Быццам унутры музычнага куфэрка. Вінцэсю нават здаўся, што ён чуе срэбныя званочки, што назвоўваюць немудрагелістую механічную мелодыю, а альтанка патроху пакручваецца – у адзін бок, у другі... Рашчынскі кінуў погляд уверх, на зашклёнае акенца-ружу ў даху альтанкі – нібыта чакаў сустрэцца з паблажліва-цікаўным позіркам агромністага назіральніка.

І тут пад вітражным вакном, дзе пачыналіся славутыя Людвісарайскія каналы “а-ля Венецыя”, нехта зацягнуў “Санта-Лючыю”, з характэрным беларускім “ч”. Мужычы голас надрываўся, стараючыся спрэвіца з замежнымі руладамі — відаць, звычайны рытуал падчас панскага абеду. Песьня наплыла здалёку, цяпер аддалялася, чуўся плёскат вады — выканануца, ясная справа, плыў у гандоле з беларускага дубу па вызначаным тым жа рытуалам маршруце.

Гэта было такое адчуджэнне ад месца — быццам пазногцем правялі па сухім пыльным шкле. Прэч з гэтага лялечнага царства... Паранены Мартын на гнілой саломе... Дзядзька Вакула — на допыце. Напэуна, ня страціў жартоўнага тону, толькі ў голасе загучала сталь.

Час спыніўся, прыліп смаўжком да аўгсбургскага срэбнага падносу, і неадольна хацелася падагнаць яго...

Вінцэсъ кінуў на стол накрухмаленую сурвэтку з вышытымі па куточках галінкамі квітнеючай вішні і ўзьняўся, мармытнушы нешта наконт тэрміновасці ад'езду.

Засталіся яшчэ ў памяці спалоханыя зялёныя вочы. Быццам зноў разбўся слоік з зас্পіртаванай пачварай.

Калі Вінцэсъ пастукаўся ў дом Рагманавых, было ўжо зусім цёмна. Але Вінцэсъ ведаў, што ў дому ня съпяць.

Вальжына глядзела вялікімі чорнымі вачыма, абведзенымі ценямі, кудысьці скроў госьця.

— Дзякую вам... Будзем спадзявацца, што бацьку хутка адпусьцяць. А другому дапамога ўжо не патрэбная.

Вінцэсъ не разумеў. Яна паўтарыла.

— Мартына няма. Ён загінуў.

— Адкуль вы ведаецце?

Вальжына дастала з-за карсажу дрыготкімі пальцамі нейкі вузельчык, развязала...

Срэбная куля... Нешта цёмнае на ёй — кроў?

Марка, які ўвесь гэты час трывожна пазіраў на сястру, ня вытрымаў:

— Адкуль гэта ў цябе?

Вальжына павольна, як у съне, зноў загарнула металёвы круглячок.

— Застраў у ствале вішні. Там, дзе была перастрэлка. Я ведаю, што ён... Мартын... і зьбіраўся так зрабіць — у яго была такая куля. Значыць — навылёт... Мусіць, цэліў сюды... — Вальжына паказала рукой на шыю. І голас яе быў такі дзіўны, тонкі-тонкі, як павуцінка, што Вінцэсъ мімаволі ахапіў жах. Марка абняў сястру за плечы і нешта прашаптала.

— Думаецце, я звар'яцела? Сапрауды, дзіўны суvenір... Паверце, я не належу да ліку тых экзальтаваных асобаў, што выпрашваюць кавалачак вяроўкі павешанага або пасму валасоў з галавы, адсечанай на гільяціне. Гэта куля для мяне нешта іншае... Прабачце, я ня ў стане зараз тлумачыць...

Яна сышла, не разьвітаўшыся, у свой пакой, але спіна, абцягнутая чорнай сукенка, была такой выпрастанай, што гэта было горш за плач...

А там, дзе дарога зварочвала да Гарнушак, ад цёмнага камля таполі аддзяліліся тры постаци.

— Загінуў наш атаман... Ад кулі тваёй, панічок, загінуў... як і хацеў. Ведаём, што сваёй рукой ён вызваліўся. Але глядзі ж, каб не было граху на табе, панічок. Ведаём, да якога аckenца вы абодва хадзілі. Дазнаемся, што ты нячысты...

Цені расталі ў начы, а Вінцэсъ усё яшчэ ўзіраўся ў цемру, у якой, бы стары цмок, зывіваўся восеніскі туман.

9.

У кожным прыстойным тэатры мусіць быць свой прывід.

Нават калі тэатральная трупа займае найучасны будынак, у съценах якога не замуравана нічога, акрамя арматуры, прывід сіламі працоўнага калектыву будзе створаны, надзелены страшнай і кранальнай гісторыяй жыцця і съмерці і расквечены красамоўнымі рысамі паводле аповедаў напалоханых і шчаслівых відавочцаў.

Тэатр “Капялюшык” меў законнае права на прывіда, бо месціцца

ў сутарэньнях старога-старога гарадскога храма... Дакладней, былога храма, лёс якога пакуль яшчэ вырашаўся. Справа ў тым, што “перахрышчваўся” гэты будынак за сваё немалое жыцьцё ва ўсе магчымыя канфесіі — гэта ж быў тыповы беларускі храм. Палілі і ганьбавалі яго і казакі, і напалеонаўскія французы, і польскія гусары. Спрычыніліся да яго цяперашняга несамавітага аблічча і савецкія барацьбіты з рэлігіяй, і бамбёжкі апошняй вайны...

А ён моўчкі стаяў і захоўваў у магутных, як спіна зубра, сценах дыханье часоў і прададзеную памяць.

Так, гэты храм быў сапраўдным беларусам.

А людцы ўсё спрачаліся, каму ён мусіць належаць — каталікам, праваслаўным, уніятам? Тым больш цяжка гэта вызначалася, што ад колішняга будынка засталіся толькі трох паверхі, пакрытыя пляскатым дахам, і што калісьці гэта быў велічны храм, мала хто з мінакоў і згадаваўся.

Добра, што ў спрэчку ня ўмешваліся псхіяtry — у надзеіных съценах знаходзіла прытулак і адпаведная лячэбніца.

А між тым псхіяtr тут ня лішні — з прыкрасыцю падумала Паліна, прабіраючыся па вузкіх калідорах за сцэнай, дзе месціліся грымёркі. За дзяўчынай рушыў жабкавы скульптар Валянцін, увесчасна чапляючыся сваім швэдарам за старыя дэкарацыі, і Паліна ня ведала, як ён ставіцца да дзікіх выкрыкаў і мітусяніны побач:

— Дзяўчата, далібог, скрэзъ мяне прайшла! Шэрэя, як дым! І холад па целе, холад!

— А ты, Люсенька, паслала б яе туды, куды мяне пасылала сёньня на рэпетыцыі. І твая манашка развеялася б, як маё да цябе каханье.

— Дураны!..

Паліна ўздыхнула: тэатр “Капялюшык” засяліўся ў гэтыя муры ня так даўно, відаць таму аблічча прывіда яшчэ не набыло пэўнасці: адны казалі пра белую манашку, другія — пра чорнага мніха... А вось сёньня — нейкі гібрыд: манашка, але шэрэя... Паліна ўсё-ткі палічыла патрэбным нешта патлумачыць, кінула спадарожніку цераз плячо:

— Не зьвяртайце ўвагі... Гэта артысты.

І самой стала няёмка: так паблажліва прагучала.

— Сюды хадзіце! Не наступіце на ружовы куст... — Марыя Апанасаўна махала рукой там, дзе адгаліноўваўся невялікі калідорчык, і ў сваёй белай хустцы, накінутай паўзьверх чорнай доўгай сукенкі таксама магла цалкам сисьці за прывід — хіба калі б ня ўзьбітая ў самавітую піраміду выбеленая валасы. Паліна і Валянцін асьцярожна абышлі бутафорскі куст з пап’е-машэ, з намаляванымі ружамі, падобнымі да сініяй капусты, і ўрэшце апынуліся ў доўгім, як пенал, пакоі бяз вокнай.

У пакоі панаваў дзіўны пах зёлак. Ля адной съцяны стаяла шырма, груба размаляваная пад антычныя разваліны, на другой — раззвешаная бутафорская зброя, відаць, сабраная з розных съпектакляў. Алюмініевыя кінжалы, шпага з тоўстага дроту, кардонны меч... Прытулак Арлекіна. Пад паліцай з кніжкамі стаяла выцьвілая канапа, а з канапы пры набліжэнні гасыцей узьняўся сам “Арлекін”... Як Паліна зразумела, той самы Сымон Пяtronіч, былы штурман падлодкі.

Штурман быў мала падобны да сівагаловага, паважнага “марскога ваяка”. Па-першае, ён аказаўся зусім не стары, гадоў хіба трыццаць шэсцьць. Па-другое, невысокі. Папраўдзе, дык не нашмат вышэйшы за Паліну, а

віленскаму скульптару – дык увогуле па плячо. Але ня шчуплы – проста падцягнуты, жылаваты, а пад чорнай майкой перакотваюцца цягліцы. І твар смуглавы, таксама падцягнуты, як у легіянер...

Але ж правільна – толькі цяпер дадумалася расчараваная Паліна, ён жа не на караблі служыў, а на падлодцы, туды вось такіх і адбіраюць – невысокіх і трывушчых.

— Гэта часткі нейкага маршруту, — упэўнена сказаў Сымон Пятровіч, уважліва разгледзеўшы Палініны аркушыкі з перамаліванымі са съпінаў жабак малюнкамі. — Усё пазначана – і азімут, і накірункі. І адлегласці – як я разумею, у сажэнях. Калі перавесьці ў нашы меры – на кожным малюнку шлях дзесьці метраў у сто.

— І вы маглі б вызначыць, дзе гэта знаходзіцца? – усхвалявалася Паліна.

Картазнаўца паблажліва ўсьміхнуўся.

— Ніхто вам гэтага ня вызначыць бяз веданьня мясцовасці. Схемы трэба прывязаць да карты. Хаця б адну крапку знайсьці. Што абазначае, напрыклад, гэты крыжык: камень? Дрэва? Будынак?

Валянцін падаў голас.

— Ну, можа быць, мы б змаглі вылічыць мясцовасць... Што тады? Штурман паціснуў плячыма.

— Гэтыя два малюнкі — усё, што вы маеце?

Паліна ўздыхнула.

— Мы думаем, што такіх жабак было чатыры.

Сымон Пятровіч разьвёў рукамі.

— Ну, спадарове, справа безнадзейная. Калі гэта павінна скласціся ў адзін шлях, нават калі б вы знайшлі ўсе чатыры яго кавалкі — трэба ведаць чарговасць. Разумееце? Апошняя крапка кожнага адрэзка – пачатак іншага.

— А хіба нельга будзе вызначыць, перастаўляючы, прымерваючыся?

Штурман незалежна скрыжаваў на грудзях рукі і адкінуўся на съпінку сваёй старой зялёнай канапы.

— Нешта вы ўсе горача дыхаеце над гэтымі аркушыкамі. Можа быць, патлумачыце?

Паліна нерашуча зірнула на маці і Валянціна. Марыя Апанасаўна дапамагла дачцы наважыцца.

— Ну чаго гуляць у таямніцы? Распавядзі чалавеку, як ёсьць. Можа, што і падкажа – а ты яго потым на абарону дысертацыі запросіш.

Маці відавочна зьвязвала Палініны вышукі з ейнай кар'ерай.

І Паліна распавяла пра ўсё... Акрамя, вядома, таго, як Аксана забрала ў яе папку, і паслья не хацела нават згадваць пра гэта. Не расказала, і як пайшла ў архіў, паглядзець фонд Станіслава Ксаверыя Людвісара, дзе Артур знайшоў малюнак намагільля Рашчынскага, а ліста з малюнкам, документа №131, у тэчках не аказалася. І калі Паліна стала распытваць, архівісткі ўсчалі гвалт і авбінавацілі ў прапажы памерлага Арціка, які, вядома, ужо ніяк ня меў магчымасці апраўдацца. Але Паліна дакладна ведала – Артур, які заўсёды так горача адстойваў прынцып навуковай этыкі, ня мог гэтага зрабіць.

Над бутафорскімі антычнымі развалінамі луналі купідончыкі, ружовыя, з круглымі азадкамі і гэткімі ж круглымі шчочкамі. Присутныя перадавалі з рук у руки партрэт Вінцэса Рашчынскага, адзіны, які змагла знайсьці

Паліна. Партрэт быў намаляваны ў Парыжы мастаком невядомым, але прагрэсіўных імпрэсіяністичных паглядаў, які б ніколі ня даў згоду расьпісваць шырмы ружовымі купідончыкамі. Аблічча вымалёўвалася з каляровых пісягоў. Але імпрэсіяністу ўдалося перадаць асаблівы выраз твару: быццам чалавек нешта пакутліва ўспамінае, і боль успамінаў для яго – адзіная рэальнасць. І было нешта трагічнае ў несупадзеныні яркіх колеравых спалучэнняў і сумотнага аблічча чалавека.

— Гэта Вінцэс Рашчынскі пасля паразы паўстаньня, — патлумачыла Паліна. — Мала каму ўдалося тады ўцячы — яму пашанцевала. Вядома, вясёлага мала — сябры забітых, павешаных, сасланых... Маёнтак патрапіў пад апеку казны. Толькі праз трыццаць год Рашчынскі атрымае дараўаньне ад уладаў і зможа вярнуцца дадому.

— Паўстаньне Каліноўскага... — задумліва прамовіў Сымон Пятровіч, круцячы ў руках рэпрадукцыю. — Калісьці я зачытваўся раманам “Каласы пад сярпом тваім” Уладзіміра Караткевіча, у рэйды з сабой браў. І вельмі засмучаўся, што няма працягу – усё перарываецца на падыходзе да паўстаньня.

— А я чую, што працяг нібыта быў, — сумна прагаварыў Валянцін. — Нібыта скралі працяг...

А Паліна на ўсе вочы глядзела на былога падводніка, які раптам выявіўся прыхільнікам Караткевіча і “гатовым беларускім мужчынам”. Гэта ж трэба! Нават маці сваю Паліна не магла пераканаць, каб гаварыла пабеларуску. “Позна мне перавучвацца”, — казала тая, ды і ўсё. Сустрэць у іхнім горадзе чалавека, які валодае роднай мовай – усё роўна што земляка на чужынене.

— Наконт скрадзенага працягу, можа, і праўда... Але мне па-інакшаму ўяўляеца, — працягваў Сымон Пятровіч. — Мінулым летам я сваіх скайтаў у паход вадзіў, па Віленшчыне, якраз наведалі па дарозе музей у Кушлянах... Дык там расказваў нам адзін дзядзька, што падчас паўстаньня на Беларусі было рэпрэсавана сто тысячаў шляхецкіх сем'яў. Гэта ж – цэлая праслойка грамадства! Лепшая, адукаваная... Яшчэ колькі гадоў – і зьявілася б пакаленіне, якое магло збудаваць нацыянальную дзяржаву. І ніхто б яе ўжо ня зьнішчыў. А так — нават памяці няма. Можа, і мае продкі мелі дачыненьне да таго паўстаньня? Ня ведаю. Быў жа прадзед лапчожным, але шляхцюком. І Караткевіч сам прызнаеца, як цяжка яму пісаць працяг, бо яго героі ня могуць перамагчы.

— Ты скайтаў у паход водзіш? – зьдзівілася Марыя Апанасаўна, вычӯшы тое, што самой было цікава. – Вось ня ведала...

— Ну, ня толькі скайтаў... — патлумачыў былы падводнік. — Экстремалаў розных таксама.

— Напэўна, на байдарках? Ці на плытах? – здагадалася Паліна.

Але ў штурмана толькі неяк дзіўна зъмяніўся смуглавы твар.

— Не, спадарыня. Водны турызм мяне не вабіць.

Марыя Апанасаўна зноў завалодала выявай Рашчынскага.

— А ён прыгожы быў, калі б яшчэ нармальна намалявалі... Напэўна, карыстаўся посьпехам у жанчын.

Паліна задумалася.

— Ды нешта ня памятаю пра яго рамантых гісторыяў... Ён і жанаты ня быў.

— Значыць, рамантычная гісторыя мелася, — нечакана змрочна сказаў Сымон Пятровіч. — Пераможаны мужчына – якая жанчына пад-

зеліць з такім лёс? Ды яшчэ маёntак забралі... Вядома, нейкая красуня дадала горычы ў жыцьцё вашага... Рашчынскага. Прабачце, вядома, шаноўныя спадарыні, за нягjечнасьць, але жанчыны ня любяць тых, каго яны лічаць няўдачнікамі.

— Чаму вы такога меркаваньня пра жанчын? — не змаўчала Паліна.
— Многія шляхцянкі ішлі за сваймі мужамі на катаргу, многія выходзілі замуж за зъняволеных.

— За героям на катаргу — гэта рамантычна... — не здаваўся штурман.
— А вось з няўдачнікам — нецікава. — Прагучала так сумна, што Паліна здагадалася — асабістая, няйначай. Сымон Пятровіч пацьвердзіў.

— Не прымайце мяне за старога зъяту. Лічыць сябе няўдачнікам — дыягназ. Для гэтага не аваўязкова сапраўды пацярпець вялікія страты. Я на такую хваробу, між іншым, не хварэю. А вось калі мяне звольнілі з флоту, а на Беларусі, зразумела, такіх съпецыялістаў, як я, непатрэбна, жонка ад мяне адразу адварнулася. Я яе не вінавачу — сапраўды, які з мяне муж. Яна натура тонкая, перакладчыца. А я вечна ў рэйдах, ды яшчэ і трантаў дамоў не прывозіў, як звычайнія маракі загранкі — у нас жа сакрэтныя заданьні, ваенная таямніца. А на марскім дне супермаркетаў не будуюць.

— Калі жанчыне не хапае рэчаў — гэта толькі наступства, — павучальна прагаварыла Марыя Апанасаўна. — Гэта значыць, што насамрэч жанчыне не хопае кахраньня!

— Ну так, кахраньня... — Сымон Пятровіч зас্মяяўся дзіўным хрыплым съмехам. — Кахраньне яна атрымала. Ад таленавітага і грашавітага. Праўда, калі я сыйшоў з поўнай торбай непрамоўленых крыўдаў і пажаданьнем шчасьця — той... таленавіты... зънік.

Сымон Пятровіч расказваў нават з іроніяй. Але тут усхваляваўся Валянцін.

— І няўдачніку можа паshanцаваць на кахраньне! Я таксама... З уласнага волыту... — Валянцін трохі павагаўся, але ў кожнага настое час выгаварыцца. — Я ж тут вучыўся, скончыў тэатральна-мастацкі інстытут. Зладзілі мы першую выставу нашай суполкі — сабраліся маладыя скульптары, мастакі... Ды яшчэ дзе зладзілі — аж у “чарнільніцы”, на другім паверсе Палацу мастацтваў. Гонар! Гасьцей назвалі на презентацыю. Прыйшоў я з гэтай выставы, паходзіўшы дзень сярод выпадковых наведнікаў, наслухаўшыся іхніх каментароў... і як даў кулаком па глінай балванцы, якую паўгода спрабаваў ператварыць у сусветны шэдэўр... і што вы думаецце — разбіў! Хоць ужо амаль зацьвярдзела. Вось што значыць сапраўдная злосць!

— Ну і навошта? — іранічна прамовіў штурман. — Чым гліна правінаўцілася?

— Гэта я ня гліну. Гэта я свае спадзяваньні — кулаком... — жорстка прагаварыў скульптар. — Ня ўсім быць Радэнамі ці Азгурамі... Я забараніў сабе думаць пра вялікае мастацтва. А тут якраз пачаўся прыватны бізнес. і мы з адным знаёмым зладзілі фірму... Ведаеце, якую? — Валянцін з горкай насымешкай абвёў прысутных вачыма. — Па вырабе надмагільных помнікаў. На любы густ. Гэта быў найвялікшы зьдзек, які я мог тады над сабой учыніць за бяздарнасць. Бачылі, можа, анёлкаў, што плачуць, захінаючы твар крыламі? “Памяць о тебе вечна, как наша любовь”. і назнаву для фірмы прыдумалі адпаведна “кічавую” — “Асфадэль”.

Сымон Пятровіч чамусыці ўсхваляваўся.

— Як, як твая фірма называлася?

— “Асфадэль”... — з прыкрасьцю паўтарыў Валянцін. — Гэта лілеі такія. Лічацца кветкамі мёртвых. Я і сам тады быў... як мёртвы.

— Ну і нармальны бізнес, — прабурчэла Марыя Апанасаўна. — Напэўна, зараблялі някепска.

Валянцін няёмка паціснуў плячыма.

— Так... Заказаў давалі шмат. Добра хоць, за працай не ставала часу надта задумвацца над сэнсам жыцьця. Кватэрну набыў, пасля яшчэ адну — пад майстэрню. Усё жыцьцё па інтэрнатах — дык тут “адцягнуўся”. Ну і скончылася вядома чым. Фірма прагарэла, як сухая лапушына. Які з мяне бізнесмэн — я мог толькі ляпіць ды высякаць. А напарнік, аказваецца, пачаў пашыраць бізнес — перапрадаваў кватэры, яшчэ нешта там... Карацей, паставілі нас на “лічыльнік”. Ды ня “нас”, а мяне — “сябрук” мой уцёк, а ўсе дакументы аказаліся на маё імя. Прадаў кватэрну адну... Тады другую... Збыў машыну, урэшце, усё, што меў... І ўсё адно доўгу заставалася — дваццаць пяць “кавалкаў”. Мяне везьлі забіваць. І тут зъявілася яна... Дзяўчына, на якую я асаблівай увагі не звяртаў. Нават пакрыўдзіў, адпрэчышы ейную ўвагу да маёй каштоўнай персоны. І вось яна выкупіла мяне, няудачніка, аддаўши ў заклад сваю маёмасць і самую сябе... І мяне ёй прадалі ў пажыцьцёвае карыстаньне.

— Як гэта? — зьдзівілася Паліна.

— А так... — з весялосцю адчая патлумачыў Валянцін. — У прамым сэнсе. Дзіна паступова выплючвае мой доўг з працэнтамі. Я дапамагаю зарабіць гроши, працу ў ейнай фірме. Умова такая: калі я сыйду — Дзіна адкажа сваім жыцьцём.

Нейкі час усе прыгаломшана маўчалі. Сымон Пятровіч, аднак, ня выявіў асаблівага ўзрушэння.

— Чаму ты лічыш сябе няудачнікам, не разумею? У цябе ёсьць жанчына, якая цябе кахае, і якую ты, прынамсі, паважаеш. Кім ты працуеш у ейнай фірме? Вартаўніком? Прыбіральшчыкам?

Валянцін зацята ўскінуў галаву — пытанье прагучала жорстка.

— Я ўмею ляпіць.

— ...І займаешся любімай працай, — падрахункаваў падводнік. — Ты — шчаслівы чалавек.

Паліна падазронна разглядала суразмоўцаў. Высокі, няўклюдны скульптар са сьветлымі валасамі, перацягнутымі матузком, і смуглівы, жылаваты штурман, з ablіčcam як у каскадзёра ці воя — вунь колькі старых шнараў на твары, на руках — такія розныя! І прытым абодва — тыповыя няшчасныя беларускія мужчыны. Відаць, Марыя Апанасаўна падумала тое самае, паколькі скептычна паглядзела на аднаго, на другога і моўчкі пахітала галавой у адказ нейкім сваім думкам.

Паліна здагадалася — канчаткова збракавала ў якасці магчымых зяцёў. Не, у маці гэта ўжо нейкая манія... Хутка пачне прыглядзіцца да грузчыкаў у хлебнай краме, да ахойнікаў суседняй з іхнім домам базы агародніны.

Трэба было вяртаць размову да гістарычнай тэмы.

— І ўсё ж такі — пра што хацеў пакінуць звесткі Вінцэсъ Рашчынскі?

— Можа быць, нейкае патаемнае сховішча паўстанцаў? — спытаў Сымон Пятровіч.

— Ды не, — запярэчыла Паліна. — Надмагільле будавалася ў дзеяностных гадах, калі Рашчынскі вярнуўся на радзіму. Ды якая розыніца! Ня

ведаю, што схаваў Рашчынскі — каштоўнасці, дакументы, або там, у апошняй кропцы, забытая магіла нейкага героя — мне ўсё роўна. Мы праста абавязаны гэта знайсці! Гэта наша гісторыя! Ліст да нашчадкаў, які з-за нашай няўлагі можа не дайсці больш ніколі ні да кога! Вы як хочаце, а я гэтую справу не пакіну.

— І дысертацыя атрымаецца сенсацыйная! — задаволена падтрымала на свой капыл Марыя Апанасаўна. — І ў газетах напішуць!

Паліна ўперылася строгім паглядам у Валянціна:

— І не ўздумайце мяне адгаворваць — я ўсё роўна прайду гэты шлях да канца!

Валянцін з дакорам зірнуў на Паліну.

— Вас адгаворыш... Добра, магу зьездіць у Гарнушкі... У хаце бабулінай чужыя людзі цяперака. Але да дзядзькі майго можна завітаць. Ён і так зазлаваў на мяне, мусіць, што даўно не прыязджаю. Толькі ня ведаю, як Дзіна да гэтага паставіцца.

Сапраўды, “уладальніца”... Паліне зрабілася чамусьці вельмі прыкру. І страшэнна шкада гэтага няўклоду — ён не выглядаў шчасльівым у статусе маёмасці. Успомніла, як сіратліва сядзеў ён у арцы віленскай вулкі, пакуль закаханая жанчына прадавала ягоныя творы... Але ж хіба ня вартая зъдзіўлення і тая Дзіна! А ці змагла б яна, Паліна, так вось ахвяраваць усім дзеля чалавека, які нічым з табой не звязаны? Паставіць сваё жыцьцё ў залежнасць ад яго? Гэта ж як трэба каҳаць...

Але Паліна аніяк не ўдавалася выклікаць у сабе добрыя пачуцьці да гандляркі са съветлымі косамі.

За дзівярыма пакойчыка між тым сціхлі галасы, затое пачуцься “трубны глас” — па мегафоне артыстаў запрашалі на рэпетыцыю. Гэта азначала, што ўсе работнікі тэатра “Капялюшык” мелі зараз свой клопат.

Калі госьці былі ўжо ў дзівярах, Сымон Пятровіч ветліва прамовіў:

— Прабачце, Валянцін, вы не маглі б затрымацца? Мне трэба вам тое-сёе сказаць.

Паліна і Марыя Апанасаўна разгублена глядзелі на зачыненыя перад імі дзьверы, у якіх паварочваўся ключ.

— Ну і Бог з імі, пайшлі... Няхай паразмаўляюць, — зазначыла Палініна маці. Аднак не пасьпелі яны адысьціся ў канец калідора, як у пакойчыку штурмана пачуцься страшэнны грукат, нешта падала, разьбівалася...

— Да што яны, звар'яцелі, ці што??!

Марыя Апанасаўна стукала ў дзьверы, за якімі не съціхала баталія.

— Сымон, ты здурнеў? Што ты там робіш?

З усіх дзівярэй паказваліся цікаўныя твары. Нарэшце шум у пакойчыку съціх, яго дзьверы расчыніліся, упусціўшы пераляканых кабет.

Дэкарацыя з антычнымі развалінамі, пашкуматаная, быццам пабываля ў зубах цмока, ляжала на падлозе, а пад ёй, накрыты размаляваным палотнішчам, нехта адчайна варушыўся, як хрушч пад насоўкай. Паколькі Сымон Пятровіч у ваяўнічай паставе стаяў ля съценкі з бутафорскай зброяй, варушыўся няйнакш небараaka скульптар.

— Я трывалі гады чакаў, каб гэта зрабіць, — штурман цадзіў слова скроў съціснутыя зубы, і Паліне чамусьці захацелася апынуцца як падалей адсюль.

З дзіркі ў дэкарацыі паказалася рука, потым прасунулася галава. Вока Валянціна патроху набракала сінечай.

— Паслухайце... Гэта памылка. У мяне з вашай жонкай нічога не было.

— Гэта ў цябе з ёй нічога не было, — прагаварыў Сымон Пятровіч. — А ў яе з табой — было ўсё. Вядома, ты noch прабыў — і забыўся. Табе што, самадаек не хапала?

Паліна схаладнела... Ня можа быць! Няўжо ён, няўклюда і летуценънік, такі?..

— Ды кажу вам: ня ведаю ніякай Святланы... І ў рэстаране “Папараць — кветка” адзіны раз у жыцьці быў — калі адзначалі абарону дыпломаў.

Новы майстэрскі ўдар у сківіцу змусіў Валянціна, які толькі што няўпэўнена ўстаў на ногі, зноў паляцець на падлогу.

— Сымон, супакойся! — Марыя Апанасаўна гатовая была таксама даць волі рукам. — За што ты так яго?

— А вы ў гэтага генія могілкавага спытайце... Ты хоць ведаеш, што яна кожны дзень цябе чакала? — зноў зьвярнуўся штурман да скульптара. — Запальнічку тваю, у выглядзе пісталету, да сэрца туліла... Таксама мне каўбой! Ды я сам быў гатовы цябе расшукаць і за ручку да яе прывесьці! І я ніколі ня бачыў яе такой шчасльявай, як у тыя моманты, калі яна верыла, што ты вось-вось прыедзеш. Асабліва ў псіхушцы, у апошнія дні.

— У мяне ніколі не было запальнічак. Я не куру! — гнеўна прагаварыў Валянцін, больш-менш цвёрда ўстаўшы на ногі. — Хаця... У сябрука майго, з якім мы фірму зладзілі, мелася такая запальнічка, памятаю.

Сымон Пятровіч крыху разгубіўся.

— У Святланы візітка была — Валянцін з фірмы “Асфадэль”. Выходзіць — ты. Я цябе шукаў, але фірма вашая ўжо зьнікла, і дзе ты, ніхто ня ведаў.

Валянцін сумна ўсьміхнуўся.

— Ну, зразумела... Сябрука майго таксама Валянцінам звалі. Можаце праверыць. Ён — Валянцін Сыцяпко, я — Валянцін Чарапавіцкі. Здаралася, ён называўся майм прозвішчам — у непрыемных сітуацыях.

Сымон Пятровіч недаверліва глядзеў на ворага. Валянцін выцер кроў з носу Палінінай насоўкай і прамовіў ціха і сур'ёзна.

— Слова гонару, я ня ведаў вашай жонкі.

Сымон Пятровіч нейкі час памаўчай, потым панурыўся і прамовіў:

— Веру... Прабач. Твой сябра зноў цябе падставіў. Ён які, дарэчы, з выглядзу?

— Ну... Ніжэйши за мяне. Кароткая стрыжка. Цёмны...

— Вось-вось... І Святлана гаварыла пра чарнявага. Падобны, маўляў, да Андрыяна Чэлентана. А ты, гляджу — бялявы... Думаў, пафарбаваўся, гад.

— Зьбіў чалавека ні за што! — абуралася Марыя Апанасаўна.

Штурман стамлённа сеў на канапу, загаварыў нібыта сам сабе:

— Яна ня мела фліртаў... У яе зайсёды ўсё было вельмі сур'ёзна. Яе мужчына мусіць быць героем. Я яе расчараўваў — замест таго, каб стаць якім адміралам, апнуўся беспрацоўным, ды яшчэ ўпарты адхіляў прапановы з другіх краінаў. Ну не хачу я зьязджаць адсюль! Нават дзеля залатых палацаў. А тут гэты... геній з рэстарану... Ах, Мікелянджела, ах, Эрнст Неізвестны... Ад бяссоння ўсё жыцьцё пакутавала. Такая прыгожая... мройлівая... Сабе не магла дараваць, што яе першая і апошняя здрада была... так, пошлым фліртам. І я ёй ўсё расказваў казкі — што ейны Валянцін зъехаў з выставай у Амерыку, што яго выклікалі ў Індыю... Яна ўжо не магла праверыць,

— голас Сымона Пятровіча задрыжэй. — І я аднаму радаваўся — што над ейнай магілай не стаіць помнік вашай фірмы.

Сымон Пятровіч кінуў погляд на зьбіты твар скульптара і пачырванеў.

— Што ж, я цяпер твой даўжнік. Калі хочаш, можаш даць здачы... Не? Ну, тады хіба дапамагу ў вашых вар'яцкіх росшуках. Ня ведаю, што вы там зьбіраецеся знайсьці — золата, дыяменты або матэрыйял для дысертацыі — я ў вашай волі. Толькі загадзя дамовімся — у дзялёжцы ня ўдзельнічаю. Не хачу, калі што, увязвацца ў быдлячу справу шкамутаньня тлустага кавалка.

На сцэне ішло сваё жыцьцё. Нехта адбіваў нястомнымі нагамі рытм пад вясёлую мелодыю — тэатр “Капялюшык” съпецыялізаваўся на аперэтках ды мюзіклах, любімых жанрах міжчасяся. Прывіды будынку затайліся па кутах, адпускаючы жывое — на волю. Валянцін і Паліна, якія ад прыкрага інцыдэнту не перамовіліся ні словам, выйшлі за цяжкія дзъверы — нібыта з-за цемры кулісаў патрапілі на ярка асветленую сцэну. Амаль летніе сонца ўдарыла ў очы нібыта сафіты.

— Што яна з тобой зрабіла? — дзікі крык зьлева змусіў і без таго знерваваную Паліну літаральна падскочыць. Да скульптара падбягала Дзіна, на гэты раз — у беленъкім джынсавым касьцюмчыку. Ненавісны пагляд, кінуты ёю на Паліну, быў вастрэйшы ад касінерскага ляза. Гэтага Паліна ўжо не магла вытрываць, і шпаркім крокам рушыла прэч, пакінуўшы за съпіной апраўданьні Валянціна пра тое, што ня варта перажываць, што ён проста ўпаў на дэкарацыі...

10.

Жаўнер зрабіў крок, спатыкнуўся і ўпаў, нязgrabна падкурчыўшы пад сябе руку — быццам нехта нацягнуў перад ім нябачны дрот.

Сіняя фуражка з прабітай цэшкай упала побач, на чорную адліжную зямлю, нібыта таксама жывая істота, пазбаўленая чужой злой воляй жыцьця.

Вінцэсъ агаломшана глядзеў паўзьверх стрэльбы, страціўшы на нейкі час здольнасць успрымаць гукі, дотыкі, вобразы...

Калі Варшава пачала паўстаньне — гэта было, як зімовыя грымоты. Польскі камітэт апраўдваўся — не выпадала чакаць, выйшаў загад рускага цара забіраць у рэакруты студэнтаў, гэта значыць — лепшую моладзь. Хіба пакінуць маладых гінучь па лясах у безнадзейным змаганьні?

Але неабходнасць ня робіць цудаў. Вінцэсъ ведаў, што яны на Беларусі яшчэ не падрыхтаваныя, як сълед, каб ісьці супраць магутнай імперыі. Але немагчыма пачынаць бойку бяз веры ў перамогу — і ён верыў... Былі ж у гісторыі прыклады, калі невялікая купка апантаных мяняла лёсы краінаў. Гарыбальдзі вёў за сабою тысяччу чырвонакашульнікаў — і сёньня Италя паўстае з друзу, стаптанага ботамі аўстрыйцаў.

Атрад Вінцэсъ — сотня чалавек. Шляхцічы, мяшчане, сяляне... У дваццаць два гады ўзяць на сябе адказнасць за жыцьцё сотні чалавек...

Што ж, ён малады. Але са съмерцю бацькі стаў старэйшым і адзінным у родзе. І да апошняга часу па-ранейшаму кожную раніцу плаваў у палонцы — як калісьці прывучыў пан Антось. Вінцэсъ ведаў, што здолее зрабіць з сабой усё — што будзе вымагаць гонар. Цела і душа ня зрадзяць, як ня зраджвае добра падрыхтаваная, прыстраляная зброя.

Можа быць, таму Вінцэсю верылі. У ягоным атрадзе — чатыры дзе-

сяткі гарнушкаўцаў. Сярод іх – тыя, хто вучыўся ў гарнушкаўскай школе, каго пасылалі ў вучэльні і інстытуты на гроши Рашчынскіх. Фельчар, вясковы настаўнік, лясьнічы, каваль...

Як заўсёды, наперад усіх сустрэць съмяротную небясьпеку выходзяць самыя лепшыя, разумныя, сумленныя... І гінуць.

Калі з пакалення ў пакаленне адбываецца такі пачварны адбор – хіба дзіва, што беларусы ўсё больш заслугоўваюць славу пакорлівага, цярплівага, зацятага, як балота, народу?

Першая бойка... Пакуль яшчэ няма горычы стратаў, няма сапраўднай няянвісьці. Съцяг, вышываны любымі дзяячымі рукамі, зъяе барвай, золатам і бельлю.

І першы забіты Вінцэсем чалавек ляжыць на чужой яму, чорнай зямлі.

Вінцэс прывёў да прытомнасці стогн побач – Марка Рагманаў! Гэта ж яго ледзь не застрэліў чалавек у сіней фуражцы. Вінцэс да-памог Марку прыўзыцца... Дзякую Богу, жывы – куля толькі драпнула па галаве. А каб забіла... Як тады глядзець у очы Вальжыне? Да Вінцэса падбягалі інсургенты – вясёлыя, нібы паслья ўдалага палявання. Атрад жаўнераў быў невялікі, і, відаць, чужынцы не чакалі ўзброенага супраціву.

— Рэзьбегліся, як кураняты... — Стась Людвісар расплываўся ва ўсьмешцы, аддана гледзячы на камандзіра. І гэты можа загінуць...

Вінцэсю раптам стала страшна. Як тады, калі ехаў праз Маскалёў лес і чакаў атруchanай стралы ў грудзі. Яго вусны шапталі:

— Гэта яшчэ не перамога... Не перамога... Першы крок на съцяжыне съмерці.

Але належала прагнаць ганебную слабасць, пакуль ніхто не заўважыў.

У маёнтку Рагманавых зладзілі лазарэт для параненых. З аднаго боку – лес, з другога – поле. Прыслугі – трох чалавекі: ахмістрыня Казіміра ды конюх з жонкай-пакаёўкай. Усе – амаль што сяменікі. Месца спакойнае, аддаленае. Пан Рагманаў быў дзесяці пад Гародняй, там, дзе і Юзаф – а Юзафу, як ваеннаму інжынеру, даручылі камандаваць штабам пайстаницаў. Вінцэс ведаў, што сябра згаджаўся на гэта ня без ваганья – але так палка любіў сваю Айчыну!

Стась Людвісар падбег да Вінцэса.

— Хрысьціна паведаміла, што будзе чакаць мяне на паштовай станцыі. Прывязе гроши. Заўтра на досьвітку мушу ехаць.

Вінцэс спахмурнеў.

— Ня варта было б ублытваць паненку. Як пан Людвісар?

Станіслаў упартая закусіў губу.

— Вядома, угневаны. Хоча, каб я вярнуўся дадому. Ніколі!

Вінцэс уздыхнуў. Спадзвесы на тое, што дзяякуючы сынаваму энтузіязму, магнат Людвісар адкрыта стане на бок паўстання, не спрайдуўжаліся. Венецыянская каналы пад беларускімі соснамі страцілі б дасканаласць бяз песьняў прыгонных мужычкоў. А мужык, узброены штуцэррам, наўрад ці стане ламаць язык “Санта-Лючыяй”, а засыпвае роднае “У нядзельку параненьку”, ды й пераблытае свайго ды чужога пана. Але Людвісар не жадаў і становіцца на бок імперыі, што пазбавіла яго продкаў і яго самога былой улады. Людвісараўскія гроши сілкавалі змаганье. Вінцэс не любіў выслоўе пра тое, што гроши – цягліцы вайны, але ведаў, што бяз іх паўстанне захлынецца. Косамі супраць штуцераў нядоўга паваюеш.

У гасьцёўні віравалі людзі. Грукатала зброя, якую належала падрых-

таваць да наступнай бойкі. З апачывальні чуўся стогн параненага ў нагу каваля. Вінцэсъ адшукаў вачыма знаёму постаць у чорнай сукенцы. Вальжына, якая сядзела ў фатэлі ля вакна і нешта хутка шыла, прыўзыняла галаву з акуратна ўкладзенымі каронай чорнымі косамі і ўсьміхнулася госьцю. За гэтую ўсьмешку Вінцэсъ гатовы быў памерці... А забіць?..

Уваччу ізноў паўстаў жаўнер, які валіцца на зямлю... Зусім малады... Не старэйши за Вінцэсъ...

Вальжына асьцярожна зьняла з каленяў працу – гэта быў паўстанцкі мундэр, шэры, з чорнымі галунамі, устала, падыйшла, клапатліва зазірнула ў твар.

— Што з вамі? Вы падумалі зараз пра нешта страшнае...

Вінцэсъ удзячна ўсьміхнуўся.

— Гэта ўсяго толькі мае мроі... Прабачце.

Вальжына глядзела вельмі сур'ёзна, з увагай. І Вінцэсъ быў такі шчаслівы, што яна гэткім чынам да яго ставіцца, што мімаволі паддаўся спакусе прадоўжыць гаворку і, можа быць, скінуць з душы хоць частку цяжару.

Яны сядзелі на верандзе, адзіным месцам ў доме, дзе можна было адасобіцца. Вінцэсъ накінуй на плечы дзяўчыне, каб ня зьмерзла, ваўчынае футра. Неба шарэла, нібыта набрынялая вадой воўна, і першыя вечаровыя цені ўжо запляталі шчыльны павутой куты.

— У Санкт-Пецярбурзе я шмат разважаў і думаў пра съмерць. Разумееце, у кожнага філосафа свая канцепцыя гэтае зьявы. Я хрысьціянін, і, вядома, успрымаю съмерць пераходам з аднаго стану ў другі, вызваленінем душы ад цялеснае абалонкі і гэтак далей. Але наколькі ўладны чалавек над жыцьцём і съмерцю сябе самога і іншых? Калі вайскаводца пасылае на гібель тысячи жаўнероў, і ўсё дзеля таго, каб падарыць сваёй краіне кавалачак чужой неўрадлівой зямлі – хіба вайскаводца не забойца? А між тым яго ўспаўляюць, як героя. Арыстоцель казаў, што калі нехта ўчыніць несправядліва, не ўсьведамляючы гэтага, ён не парушальник справядлівасці, а няшчасны. Вальжына, мне зараз здаецца, што мы ўсе – такія няшчасныя. Якое права маем я ці нехта іншы пераразаць нітку чужога лёсу? Хіба мы ведаем, што зьнікае разам з кожнай заўчастнай съмерцю? Якія мэты Творцы ня будуць дасягнутыя з-за таго, што нехта не пражыў столькі, колькі яму належала?

— Вам не здаецца, што вашыя разважаныні блюзнерскія? – мякка запрэчыла Вальжына. – Хіба ня ўсё ў руцэ Божай? Без Ягонае волі волас не ўпадзе з галавы.

— Чалавек парушае волю свайго Стваральніка. Ён забівае.

Вальжына ласкова паклала далонь на руку Вінцэсъ. Гэта было так нечакана і цудоўна, што ён увесь задрыжэў... А для яе... для яе гэта быў праста жэст спачуванья.

— Вінцэсъ, што здарылася? Што змусіла вас да вашых сумных разважаныніяў?

Ад яе ціхага голасу хацелася плакаць.

— Я... забіў чалавека.

Вальжына памаўчала.

— Я магу здагадвацца, як гэта цяжка. Але...

— Але так не павінна быць для мяне! – раптам горача загаварыў Вінцэсъ, адкінуўшы асьцярожлівасць. — Я лічыў сябе падрыхтаваным. Бацька не хацеў — але я ўпотайкі вучыўся страляць. І езьдзіў на паліванье з нашым лесьніком, і забіваў мядзьведзяў і ваўкоў. Я перажыў

страх уласнай блізкай съмерці. Перажыў съмерць бацькі. І... тое, што горш за съмерць. Але пра гэта згадваць ня варта. І вось — мяне трасе, і я гатовы быць забітым — абы больш не забіваць. Скажыце, што я баязьлівец, Вальжына! Я — нікчэмнасъць. І будзе праўда, калі вы гэта скажаце!

Дзяўчына ўстала і прайшлася па вераньдзе. Белыя фіранкі зрабіліся сінімі ў прыцемку. Але Вінцэсю здавалася, што ён высылізнуў з часу, быццам кубак з няспрытных дзіцячых рук, і зараз давядзеца падбіраць аскалёпкі.

Вальжына зноў прысела каля яго, і хлопец не пабачыў насьмешкі ў вялікіх цёмных вачах.

— Вы проста чалавек з чуйнай душой, добры і сумленны. Ня трэба думаць, што забіваць — лёгка, і што вялікія ваяры нават у самай першай бойцы асуджалі на съмерць сабе падобных, нібы съвечкі ламалі. Мужчыны любяць выхваляцца сваёй жорсткасцю. Насамрэч вы — такія ж датклівыя істоты, як і кабеты. Гэта нармальна — тое, што вы цяпер адчуваеце. І я ўпэўненая, што калі будзе неабходна — вы зробіце ўсё, як належыць вою і мужчыне. Адзін мой знаёмы... вялікі вой... рассказваў, што свайго... першага... перажываў гэтак жа, як вы.

Вінцэсія перапаўняла ўдзячнасъць і шкадоба. І ён схапіў вузенькую далоньку дзяўчыны і прыпаў да яе вуснамі, гарачымі, як апошняя надзея... Пацалаваў вышэй, запясьце... І адчуў, што Вальжына адхінулася. Яна глядзела са зьдзіўленнем і дакорам.

— Вінцэсъ! Вы заўсёды былі вельмі далікатным, выхаваным хлопчыкам. Ня варта цяпер...

Ён перабіў.

— Я не ранейшы хлопчык, Вальжына! Я даўно вырас. Прайшло шмат гадоў ад тых часоў, калі мы гулялі ў яшчара і скакалі ў адрыне ў сена. І цяпер, калі съмерць узяла нас у свой карагод, я хачу вам сказаць...

Вальжына ўзынялася, нібыта спалоханая птушка.

— Мне час ісьці. Марку, магчыма, пагоршала...

Але Вінцэсю было ўжо ўсё роўна — наколькі ён далёка пярайдзе за мяжу згаданай выхаванасъці. Ён затрымаў Вальжыну за руку.

— Выслушайце мяне... Хто ведае, можа, гэта апошняя магчымасъць? Тая шкляная жабка... Вы, напэўна, здагадаліся — яе прынёс я. Я прынёс бы вам і сэрца цмока, калі б вы таго зажадалі. І дастаў бы ўласнае сэрца, калі б гэта дало вам задавальненне. Паслушайце... Я скажу вам сваю ганьбу. Я прыходзіў з той няшчаснай жабкай уночы на Васіліску, у салайні чацвер. Я быў у садзе, калі... калі вы былі не адна. Прабачце мяне — гэта атрымалася выпадкова.

Дзяўчына рэзка адхінулася ад Вінцэсіі і закрыла твар рукамі. У шкло веранды ўдарылі цяжкія краплі адліжнага дажджу.

Вінцэсъ стаяў, апусціўшы галаву. Ён разумеў, што ўсё для яго скончана, і адчуваў дзіўную пустэчу ўнутры — і нават палёгку ад гэтай пустэчы.

— Так, дараваньня прасіць бескарысна. Проста ведайце — я ня менш чым вы пагарджаю сваім учынкам, няхай і ненаўмысным. Але я ніколі не адмоўлюся ад... ад таго, што вы падарылі мне.

Дзяўчына недаўменна зірнула на Вінцэсію. Той цвёрда сустрэў яе погляд.

— Вы падарылі мне, ня ведаючы самі, і, вядома, не жадаючы, найвялікшае шчасльце, якое можа быць дадзена на зямлі... — і раптам невясёла ўсыміхнуўся. — Ну трэба ж... У самыя важныя моманты жыцьця

чалавеку ўлascьціва выказвацца патэтычнымі мёртвымі словамі. Ці гэта я адзін такі недарэка?

Відаць, яму не ўдалося схаваць сваю пакуту. Вальжына ўважліва паглядзела на яго, раптам куточкі яе вуснаў уздрыгнулі, і яна прытулілася ілбом да пляча Вінцэса.

— Бедны...

Хлопец, баючыся варухнуцца і спудзіць раптоўную ласку, нават дыханье стаіў, асьцярожна, лёгка-лёгка крануў рукой чорныя валасы... Якая яна маленькая... Яму да падбароддзя. А ён жа так доўга быў ніжэй, і глядзеў на яе зынізу ўверх — як на каралеўну!

Дзесьці чуліся ўстрывожаныя галасы, стук капытоў аб скаваную начным марозам зямлю. Грукала брама, брахалі сабакі... Вінцэс не зауважаў нічога.

Потым цені кінуліся некуды ўверх, у расчыненую дзъверы веранды ўварвалася з пакою съятло. У праёме вырасла дзіўная застрашлівая постаць — ростам пад бэльку, вывернуты кажух, чорныя калматыя валасы і барада, і — глыбокі шнар праз увесь твар.

Вальжына павярнула галаву...

Вінцэс ледзь не паваліўся — так моцна яна яго адштурхнула, каб з крыкам упасьці ў абдоймы госьця.

Вінцэс нязграбна прыціскаў да сябе ваўчынае футра, скінугае з плеч Вальжыны. Хлопец зноў чуў тое, што не прызначалася для чужых вушэй. Але цяпер гэта не магло прайсці для яго беспакаранна. Вочы Ваўкалака глядзелі паўзьверх галавы дзяўчыны, што плакала на яго грудзях, халодным гневам. А з-за пляча Ваўкалака выгледаў чалавек у магерцы, і ўсмешка ягоная была грэблівай і ненавіснай.

Зоры не маглі вызірнуць з-за чорных, цяжкіх, як зямля, хмарай, таму не відно было нават, дзе канчаецца лес і пачынаецца неба.

Мужчыны стаялі ля весніцаў, і іх маўчаныне было гэткім жа цяжкім, як адліжныя хмары.

— Мартын, клянуся, калі б я ведаў, што ты жывы — зрабіў бы ўсё, каб вызваліць. Нават калі б для гэтага спатрэбілася напасьці на пастарунак.

— Гэта зрабілі за цябе іншыя,— голас Ваўкалака гучай спакойна, але ў ім было столькі ж цеплыні, як у начным паветры.

— Але Вальжына паказвала кулю...

— Прайшла навылёт, праз шыю. Я жывучы.

Вінцэс ледзь ня плакаў ад гэтай несправядлівай халоднасці. А Мартын тым часам кінуў пытаныне, як пальчатку.

— Ты каҳаеш яе?

Вінцэс горда ўскінуў галаву.

— Каҳаю.

— Вось як... — Ваўкалак варочаў словы, нібыта камяні. — Я зайдёды казаў, што яна мусіць сустрэць сваё шчасьце. Ня думаў толькі, што — вось такі хлапчыска... Калі ты падманеш яе, будзеш мець справу са мною.

— Ёй патрэбны ня я, — голас Вінцэса быў цвёрды. — Яна ніколі не каҳала мяне. Я для яе толькі, як ты каҳаш, хлапчыска. І калі ты думаеш, што я з гэтае нагоды здолны ўтварыць гнюснасцьць, прыбраць шчасьлівага суперніка — дык нам застаецца толькі схапіцца за шаблі. Будзе вельмі разумна. Калі ўлічыць, што зьбіраемся ісьці ў съмяротную бойку.

Мартын памаўчаў, потым загаварыў па-іншаму, амаль як раней, падчас іхняга нядоўгага сяброўства.

— Я адчуваю сябе нягоднікам — што я магу ёй даць. Можа быць, найлепш для мяне было б сапраўды памерці.

— Можаш ня верыць, але я рады, што ты жывы. І рады, што яна шчасливая...

Мокры сънег ударыў Вінцэсю ў твар, нібыта гнаў преч, у бяспечнае месца. Ваўкалак шчыльней захутаўся ў калматы кажух.

— Я веру табе. Ты — сын Антона Рашчынскага. Але ведай, што ня ўсе да цябе добрыя. Прозвішча вашае — гэта як кляйно, хлопец. Антось з-за гэтага напакутваўся. І табе давядзецца. Бо без мужыкоў мы гэту вайну ня выйграем. Паны з Нацыянальнага камітэту, нават калі гэта і разумеюць, абыруць лепш паразу, чым мужыцкі бунт. Да таго ж ім мрояцца тут крэсы Польшчы, а ня вольная Беларусь. Па трох маргі зямлі за падтрымку інсургентаў — лепш, чым нічога. Але ці чуу ты, што ўлады зьбіраюцца заахвочваць сялянаў за дзеяньні супраць паўстаньня? І павер, гэта будзе страшна — бо ўзнагарода возьмеца з маёмысці склоненага бунтаўшчыка. І больш, чым па тыя няшчасныя трох маргі!

Вінцэс пахаладзеў. Так, гэта было б страшным ударам. Ягоныя сяляне вольныя, але ён усё яшчэ пан.

— Мартын! — з дому да іх бегла Вальжына. Ваўкалак памкнуўся наустрач, і Вінцэс палічыў за лепшае застацца насамоце.

Але гэта не ўдалося. Проста з цемры выплыў цёмны сілуэт. Лясныя браты ўмелі ператварацца ў прывідаў.

— Думаеш, выкруціўся? — чалавек у магерцы ўсьміхаўся сабе ў вусы — нібы зьвер паказваў іклы. — І тады, хлапчанём, хацеў Ваўкалака забіць. І цяпер — толькі прыкідваешся бязьвінным. Але Брацтва Ваўка не падманеш!

Вечер зусім ашалеў і сыпаў халодныя краплі, нібы сейбіт зерне. Вінцэс сціснуў зубы.

— Такімі словамі ня кідаюцца.

— А я ня кідаюся словамі! — вочы суразмоўцы здаваліся ў цемры дзьвюома чорнымі мёртвымі прагаламі. — Думаеш, калі я — у кажусе, дык ніхто? Я — шляхціц! Я — Марцэл Алейшчык з Бароўні! Няхай падчас апошняга перапісу нас абылгалі, перавялі ў аднадворцы — Алейшчыкі радавод вядуць ад Апелькавічай. Я гэта разумнікам з камісіі зброяй давёў. Каб не запазычліся — мы б у маёнтку жылі, а ня ў хаце на трох вакны!

— Стажываю, але я вас шляхецтва не пазбайдзяў.

— Ты — здраднік! З-за чорных вочак на душагубства пайшоў.

Кроў кінулася ў галаву хлопцу.

— Я не зьбіраюся выслухоўваць вашыя паклёпы. Калі б мне ня трэба было ў хуткім часе весьці сваіх людзей у бойку, я змусіў бы вас адказаць за гэтыя словаи. Але цяпер каштоўныы кожны чалавек.

Марцэл зьдзекліва зарагатаў.

— Каштоўны! Ты, вядома, каштоўны. Усіх загубіш. Узяць хаця б — што ў тваім атрадзе робіць малы Людвісар са сваймі блішчастымі пазурамі? Думаеш, мы паверым, што яблычак гэтак далёка адкаціўся ад яблынкі, што і галінку сваю не пазнае?

І чаму Стась хаця б на час не пакінуў апекавацца над пазногцямі. Ну каму дакажаш, што гэта проста бяскрыўднае дзівацтва, а не магнацкая фанабэрэя?

Вінцэс прыгледзеўся — з цемры зьяўляліся іншыя постаци. Яшчэ двое... З атраду Ваўкалака, ці не? Брацтва Ваўка — гэта не адзін атрад, гэта магутная старожытная сіла, да якой зьвярталіся па справядлівасць, як да апошняга суда, якая паліла маёнткі, змушала вяртаць пазыкі і адмяняць акрутныя загады.

Людзі Брацтва праста стаялі і моўчкі глядзелі, але Вінцэсъ адчуваў, як ад іх сыходзіць нянявісьць, нібыта жар ад распаленага каменю.

І раптам яго шчаку апёк удар.

З пабітай фізіяноміяй атрадам не камандуюць.

Вінцэсъ ведаў, што гэта – найвялікшае, і, магчыма, апошняе глупства ў ягоным жыцьці. Але двубой прызначылі на заўтра, як дастаткова развідненне. Яны пойдуць у лес, нібыта на вывед, і калі адзін з іх ня вернецца, можна будзе сказаць пра сустрэчу з разъездам казакаў. Вусаты Марцэл з усяе моцы намагаўся захоўваць рытуал — ну як жа, ён быў высакароднай асобай. Права выбіраць зброю — у таго, хто абражаны. Вінцэсъ скарыстаўся з гэтага, каб прапанаваць шаблі: усё-ткі куля — гэта выпадковасьць. Але, убачыўши пераможную ўсымешку Марцэла, падумаў — ці не памыліўся.

— І глядзі, паніч, каб ніхто з твойго атраду ня ўведаў пра нашыя спрабы. А скажаш Мартыну — ганьба табе. Ён бацьку твойго любіў, і ты ў давер яму ўлез. Але мы табе ня верым.

Мокрая цемрадзь паглынула постасці — яны не пайшлі ў маёнтак, да агменю, нібыта холад, цемра і макрыня былі іх сапраўднымі домам.

Божа літасціцы, якое дурноцьце! Ён, камандзір атраду, камандзір людзей, якія даверыліся яму, рызыкуе сваім жыцьцём з прычыны асабістай абрэзь! Хто заменіць яго ў атрадзе, у горшым — для Вінцэсія — выраку? Напэўна, лясьнік, Янук Вараўня — ён ня шляхіц, але разважлівы і мужны, і можа прымусіць слухаць сябе. А яшчэ ж трэба два секунданты... Да каго можна зьвярнуцца? Тут мала, каб чалавек быў адданы паўстаннюю — патрабуецца асабістая прыхільнасць да яго, Вінцэсія.

Хлопец панура сядзеў у куце гасцьцёўні, прыхінуўшыся да съцяны. Вакол спалі на разасланых праста на падлозе пярынах і коўдрах інсургенты — ложкаў і пакояў у маёнтку было няшмат. Польмі каміну адкідвалі чырвонае дрыготкае съятло на съпячых. На хвілю Вінцэсю зрабілася страшна — падалося, што ён бачыць поле пасъля бойкі з мёртвымі целамі. Іх прышласць?..

І хутчэй прагнаў здрадлівую мрою.

Бадай што, можна даверыцца Міхасю Валевічу. Сын гарнушкаўскага дзяяка, вучыўся ў Вільні на гроши пана Антося. Цяпер — настаўнік у гарнушкаўскай школе. Ён, вядома, ня будзе ўхваляць, але зробіць, што Вінцэсъ пагросіць. І нічога, што ён не дваранін — Вінцэсъ адпачатку сказаў сваім, што ў іх няма дваранаў і мужыкоў, ёсьць паўстанцы і грамадзяне будучай вольнай Беларусі. А вось хто другі? Марка Рагманаў, вядома, не. Зьміцер Шчамлінскі з упраўленьня чыгункай? Разам вучыліся ў Пецярбуржскім універсітэце, сын бацькавага сябра, шчыры, адважны... Таксама не, усхвалюеца, разгарачыцца, абудзіць у іншых падазрэнья... Выходзіла, што акрым Стася Людвісара, няма да каго зьвярнуцца. Стасю, вядома, таксама ня вераць. Яго ўдзел будзе выглядаць для тых падазроніа... Але Вінцэсъ пакажа, што чужкія падазрэніі не прымусіць яго адварнуцца ад чалавека. Няхай будзе Стась... Той пойдзе за Вінцэсем, напэўна, нават у пекла. І дакараць не падумае, калі пачнучь пяты гарэць. Трэба пасьпець перагаварыць з ім, пакуль не паехаў на сустрэчу з Хрысьцінай.

Агонь дарыў пакою сваё дрыготкае съятло — усё, што мог аддаць, набліжаючы сваю халодную съмерць. Як ціха... Толькі дыханьне тых, што съпяць. Вінцэсъ падняў далонь і паглядзеў скрозь пальцы на польмі — у зъменлівым прыцемку падалося, быццам скрозь скрупу прасьевчаюць косьці, і паверылася, што гэта — рука мерцьвяка, з якой спаўзае чорная плоць... Так гэта будзе калісьці і насамрэч. А ў таго,

забітага ім, жаўнера рукі, напэўна, сашчэпленыя на грудзях, халодныя, ваксовые руки, і невідочнае войска тла ўжо трушчыць часцінкі плоці адна за другой, пакуль не ператворыцца цялесны футарал у нешта непазнавальнае. І лягуць косьці забітага і забойцы, ахвяры і каты ў адну зямлю, і адна трава вырасце на іх. А душы? Ці сустрэнецца яго, Вінцэся, бесьцялесная сутнасьць з гэтай жа субстанцыяй забітага ім хлопца? Ці будзе між ім нянявісьць, як і на зямлі? Але тады, з нязхытным злом, — дзе яны сустрэнуцца?

Не, у Вінцэся і зараз не было нянявісьці. Толькі съмяротная туга. А заўтра ён мусіць зноў адабраць жыцьцё — або кінуць пад ногі гонару сваё. Вінцэсі кінуў погляд у той кут, дзе віселі абразы — у цемры відаць быў толькі маленкі агеньчык лампадкі, чырвоная крапка съятла, што паказвала шлях, адзіны магчымы для выратаванья, але цяпер гэтак далёкі і стромы для яго, што Вінцэсі ледзь не заплакаў ад самоты і ўласнай недасканаласці.

...Вусаты Марцэл падае на зямлю, і жыцьцё вокамгненна пакідае яго, нібы цяпло — дом, чые вокны аднымі сваім ільдзянымі подыхамі расчыніла бура...

Невыносна!

Юзаф зараз працытаваў бы нешта з Блажэннага Аўгустына. ...Людзі адчуваюць пакуты настолькі, наколькі паддаюцца ім. ...Съмерць — зло толькі ў залежнасьці ад таго, што будзе паслья яе. ...Чалавек пачынае паміраць з моманту нараджэння... дакладней, ён жыве і памірае адначасова.

Чаму слова мудрасці бясьсілья менавіта тады, калі перастаеш спадзявацца на ўласны недасканалы разум?

Нечая постаць бязгучна прасылізнула ў пакой, на хвілю замерла, узіраючыся ў цемру, і скіравалася да Вінцэся, што сядзеў, асьветлены агнём каміну.

— Вальжына! Вы — тут??!

— Я ўмеею пагарджаць звычаямі, калі камусьці з вартых дрэнна, — прашаптала яна і прысела побач, таксама прыхінуўшыся да съцяны. Вінцэсю здавалася, што яго сэрца б'еца так гучна, што зараз пабудзіць усіх.

— Я не хачу, каб вы пакутавалі, — прашаптала дзяўчына. — Вы выратавалі майго брата. Майго бацьку. А я нічым не могу за гэта аддзячыць.

Дзіўна — але яе твар у прывідным съятле здаваўся не злавесным, як усё іншае, а прыўкрасным.

— Вы? Аддзячыць мне? — Вінцэсі пастараўся стрымаць хваляванье. — Вы нічога мне ня вінны. Гэта я бясконца ўдзячны вам... За тое, што вы ёсьць. Ну вось, зноў прагучэла пафасна. Давайце так: мы — сябры, і ніякія рахункі між намі нядзейсныя. Я рады, калі вы шчасливая — і ўсё.

Вальжына маўчала, але Вінцэсі чуў яе ўсхаўляванае дыханье — нібыта бегла пад гару. Нарэшце яна лёгка і хутка — ён нават не пасльпей асэнсаваць — дакранулася цёплымі вуснамі да яго ілба.

— Вы добры...

І зьнікла — гэтак жа раптоўна, як і зъявілася.

І толькі паслья прыйшла здрадлівая думка — пацалавала ў лоб, як нябожчыка.

Што за пошасцьць у галаву лезе — ну чаму чалавек ня ўладны над сваімі думкамі!

І Вінцэсъ прымусіў сябе заснуць, дакладней, упасьці ў кароткае забыцьцё, як у палонку.

А дзень быў зьдзекліва сонечны. Але ад чыстая сонечнай усьмешкі сънег ператвараўся ў брудную, непаглядную калатушу, і ѿмны твар зямлі вызіраў праз дзіркі ў белым саване зусім ня ветла, і не хацелася быць пакладзеным у гэтае чорнае, вільготнае рэчыва.

Месца для двубою прызначылі загадзя. Тут сапрауды было сушэй, магутныя ліпы паўсталі вакол паляны на варце. Побач – маленькая напаўразбураная капліца, магіла Вінцэсевага прадзеда-чарнакніжніка. Добрае месца, каб памерці.

Стась перарывістым ад хваляваньня голасам згодна звычаю прапанаваў ворагам памірыцца. Вінцэсъ, стараючыся, каб гэта не прагучала слабасьцю, прамовіў:

— Я згодны забыць учарашнюю недарэчнасць. Або – пачакаць да канца ваенных дзеяньняў. Нашае жыцьцё належыць Айчыне.

Марцэл злосна ўсьміхнуўся ў вусы:

— Я не могу пакідаць здрадніка жывым. Я дзесяць гадоў гуляю са съмерцю, і жывы толькі таму, што ведаю, каму верыць, а каго адразу зьнішчаць.

Міхась Валевіч, другі Вінцэсей секундант, невысокі, хударлявы, з не-прыгожым інтэлігентным тварам, абвёў усіх разумнымі ѿмнымі вачыма, звужанымі, як ліст вярбы, нібыта ад пагарды да гэтага відовішча.

— Ну што, у такім разе, пачынайце, панове, сваю “высакародную” справу.

Марцэл адсалютаваў шабляй – так, ён сапрауды выдатна валодаў халоднай зброяй. Лязо мільгала маланкай. Вінцэсъ скрыжаваў сваю шаблю са зброяй праціўніка. І сустрэў пагляд чорных, як сама нянавісць, вачэй.

— Ты яшчэ за свайго дзеда Ляўонція адкажаш, гадзёнак. Твой дзед бедную шляхту ў мужыкоў запісваў.

Лёзы кідаліся адно на аднаго, як зъмеі. На белых кашулях ворагаў усё больш распаўзалася чырвоных плямаў. А брудная каша пад нагамі хлюпала зусім не рамантычна, Вінцэсъ ужо некалькі разоў ледзь ня ўпаў, пасылізнуўшыся. Съмешна атрымаць съмяротны ўдар, прычынай якому – бруд пад нагамі.

— Спыніцесь! Неадкладна! Гэта загад! – нехта бег да месца двубою, падаючы, падымаячыся, і крык быў такі адчайны, нібыта той чалавек раставаўся з жыцьцём. Марцэл расчараўана застагнаў і з падвойнай ятрасцю кінуўся на Вінцэса.

— Спыніцесь! Загад ваеннага паўстанцкага камітэту! Вы арыштаваныя за парушэнье дысцыпліны!

Некалькі чалавек выбегла на паляну. Наперадзе – дзяўчына, з расстрэпанымі залатымі валасамі, у пясцовым фуртчаку і калісці съветлым раброне, ушчэнт заляпаным унізе гразёю – відаць, уладальніца ня раз падала на калені ў гэтае разводдзе. Хрысьціна?

За дзяўчынай рухаліся змрочныя багатыр у вывернутым кажуху і каржакаваты невысокі малады чалавек з нярвовым разумным тварам, які зараз гарэў ад гневу і стомы.

— Кастусь! Адкуль ты тут? – вырвалася ў Рашчынскага.

— Заехаўся праверыць, як вы гатовыя да бойкі, — скроў зубы пра-гаварыў Кастусь. – І бачу, што на ўсе застаўкі ідзе падрыхтоўка.

Марцэл з сілай уторкнуў шаблю ў зямлю і закрычаў на Вінцэса.

— Ганьба! Ты ж слова даваў, панічок, што нікому ня скажаш! Але што чакаць ад здрайцы...

— Гэта я вінаватая! — задыхана прамовіла Хрысьціна, спалохана кідаючы позірк на чырвоныя плямы Вінцэсевай кашулі. — Стась сёньня раніцай прызнаўся мне, што вы тут задумалі.

— Я даваў слова, што не скажу нікому з атраду! А мая сястра — не з атраду! — нечакана цьвёрда патлумачыў Стась. — І я не прасіў яе ўмешвацца!

— Дык што, трэба было чакаць, каб загінуў цудоўны чалавек з-за дурнога вшага гонару? — Хрысьціна рэзала голасам паветра, як лязом шаблі. — Я не шкадую, што так зрабіла!

І нават ножкай тупнула ў пацьверджаныне, падняўшы брудныя пырскі. Кастусь сурова глядзеў на Вінцэса.

— Я думаў, ты сур'ёзны чалавек. Табе атрад даверылі... Як вярхоўны камісар, загадваю — аддай мне шаблю.

Вінцэс паслухмяна працягнуў сваю зброю. Кастусь перавёў позірк на Марцэла — той, аднак, толькі пругка адскочыў, як сапрайдны лясны зьевер ад пасткі, і ашчэрый зубы.

— А я табе шаблю не аддам, камісар. Брацтва Ваўка не пад тваёй рукой. Мы паноў і паночкай рэзалі і рэзаць будзем. Вы, чысьценькія, у лес прыйшли, ахвяраваліся... А мы ў ім жывем!

Ваўкалак цяжка паклаў руку на плячо Кастуся, які ўжо гатовы быў выбухнучы гневам.

— Я сам разбяруся. Гэта мая справа.

Лясныя браты пад суровым позіркам атамана панурыліся, але Вінцэс разумеў — яны скарацца, але ня зьменяцца. А вось што было непрадка-зальным — дык гэта Хрысьціна. Дзячына незалежна выпрасталася пад цікаўнымі позіркамі. Вінцэс падыйшоў:

— Навошта вы гэта зрабілі?

Яна толькі зірнула, і ў яго съціснулася сэрца: хіба заслугоўвае ён, каб на яго так глядзелі? Нібыта выпадкова злавіў у рукі кволае птушанё: выпусьціць — загіне, і гадаваць няма як... А Хрысьціна, чырванеочы, парывалася перавязваць яго раны (Ну што за глупства? Звычайнія драпіны...), нешта тлумачыла наконт падзей апошняга часу. Але ж як яна, да-лікатная паненка, не збаялася, здолела пераканаць суровых мужчынай, прывесці іх да месца двубою?

Вінцэс з удзячнасцю ўзяў яе за руку.

— Хрысьціна, вы — цуд.

— Я ня цуд, я аматарка цудаў. Напрыклад, у слоіках са съпрытысам.

І засымялялася — як промні з неба пасыпаліся. Каб у Вінцэсія было хоць трохі клёку, ён закахаўся б у гэтую съветлавалосую фею... Але ён змог толькі яшчэ раз у думках называць сябе апошнім дурнем.

І тут яна з крыкам штурханула яго ўбок...

Драўляная страла, кароткая, нібы апошні ўзых, уторкнулася ў чорную зямлю.

— Якой халеры?.. — зароў Ваўкалак. Адзін з яго людзей, секундант Марцэла, пануры съветлавалосы хлопец, высокі і няўклодны, хаваў лук-самастрэл, што на хвілю паказаўся з-пад крыса. Марцэл падляцеў да стралка і адвесці яму поўху.

— Ты! Гаўрык няшчасны! Гэта не па правілах! Дурны лапаць! Тут не вясковая тузаніна — двубой, шляхецкая справа!

А Вінцэс, як скамянелы, глядзеў на таго, хто страляў — той упартка

адводзіў съветлыя, нібы выцьвілія, вочы без анікага выразу... І ня трэба было пытацца, удачлівіць — падсьвядома ведаў: ад стралы з гэтага самага луку загінуў бацька.

Вінцэсъ прысягаў ня помсьціць... Але таго, што адбывалася, было ўжо занадта — у галаве круцілася неразумнае: “За што? За што?” Нібыта хоць калі-небудзь для нянявісці і забойства абавязкова мусілі быць падставы.

І хлопец з лукам раптоўна кінуўся бегчы ў гушчар, расплёхваючы ботамі мокры сънег і мокрую зямлю.

Прынамсі, сёньня ўсе засталіся жывымі. Каб ісьці далей па дарозе любові, нянявісці, і — съмерці.

...У дзень нараджэння дарогі дрыжаць нябачныя зоры,
Адной давядзеца згаснуць, другую возьмуць з сабой
Заместа лампады людзі, што мовай зъяроў гавораць,
Што мовай дажджоў гавораць і зброй мовай нямой...
У дзень нараджэння дарогі нікто прадказаць ня можа
Добра і зла судносіны, што ў час народзіць яна.
А людзі стамлённа тупаюць, бяздомныя ў доме Божым,
І топчуць траву высокую, і лёс вырашаюць наш.

11.

З чорна-белай рэпрадукцыі ня вельмі добрай якасці на Паліну паглядала вялізнымі цёмнымі вачымі Аляксандра Сымінова-Расэт, былая імператарская фрэйліна. Адпаведна густам часу, твар быў вытанчанамілы, па-анёльску рахманы. Доўгая шыя, белыя плечы — як парцалянавая ваза. Маленкія, бы ў дзіцяняткі, рукі, складзеныя адна паўзьверх другой стамлёнімі крыламі.

А ва ўспамінах пра гэтую музу расійскай літаратуры кажуць, нібыта была страшэнна нярвовай, ледзь не істэрыйчай. І пад старасцьцю скохла і зжаўцела.

Паліна прыдзірліва паглядзела на сябе ў люстэрка. Што Валянцін знайшоў падобнага? Ну, вочы цёмныя... Але ж Паліна не смуглявая — наадварот. Скура белая, як у праўдзівай шляхцянкі, ніякі загар не бярэцца. Ці скульптар меў на ўзве нярвовасць? Паліна нават пачырванила, згадаўши, колькі разоў выявіла ў прысутнасці віленскага знаёманца гэтую якасць. Што ж, цяпер невядома, калі яшчэ надарыцца такая магчымасць. Съветлакосая “уладальніца” з'вязла сваю “маёмасць” да Вострай Брамы, а скульптар, вядома, самавольна ніколі нікуды не адлучыцца. Божа, скрушліва ў каторы раз падумала Паліна, яна ж нават нумар тэлефону яго ня ведае!

Хіба і без таго мала, пра што сумаваць? Дзяўчына закрыла важкую пыльнную кнігу мемуараў Сыміновай-Расэт, выкупленую выпадкам у букиністычнай краме. Аксана паслья таго здарэння з Артуравай папкай нібыта вырашыла паставіць крыж на знаёмстве з Палінай. Патэлефануеш — адзіны адказ: “Прабач, няма часу...” Чым Паліна гэтак яе пакрыўдзіла? Атрымалася — засталася без сардэчных сябровак. Як зъехаў Стась — і пачалося... Адна перастала запрашыць на сямейныя імпрэзы, неяк нават патлумачыла: “Прабач, у нас усе — парамі, а ты адна. Няёмка...”. Другая, наадварот, выявіла да Паліны палкі інтэрэс. Таксама з

неўладкаваным лёсам, але нашмат старэйшая, гэтая рафінаваная пані-навукоўка. Пачала апекавацца беднай разьвядзёнкай. Вось ёй Паліна выгаворвала сябе, як на споведзі! Што ж, нашае шчасьце – у нашых уласных руках! Паводле перакананьня “апякункі”, Паліне не хапала наступнага: заставацца съціплай дзяўчынкай, але пры гэтым – навучыцца “падаваць сябе”: ну нельга ж гэтак не цаніць уласную прыгажосць! Як ты апранаешся, як ходзіш, як глядзіш на мужчынаў! Ніякой сэксапільнасьці.

Якім чынам гэтыя патрабаваныні спалучыць – Паліна ня ведала. І не спрабавала. А пачула аднойчы выпадкова, як “апякунка” абмяркоўвае ейныя праблемы са знаёмымі, і ня надта каб добрымі: “Бедная Поля, столькі часу бяз сэксу. Я хвалуюся – яна, відаць, фрыгідная”. “Падапечнай” зрабілася так брыдка, што сяброўства растала, як цукар у кіпні.

Так што патэлефанаваць і паплакацца не было каму. А тут яшчэ ў чарговы раз пайшлі чуткі, што гімназію зачыняюць. Ці там рэфармуюць, рэарганізуюць – што ў прынцыпе адно і тое ж. Вальнадумства ў навучальных установах на гэтай тэрыторыі не віталася пачынаючы ад скасаваньня Вялікага Княства Літоўскага, у якім яшчэ зрэдзь даравалася адраджэнцкае віраванье думак...

Праўда, Паліна асабліва не давала веры прыкрым чуткам – ня першы раз, абыдзецца. Што галаву тлуміць сабе на вакацыях?

Вось тое, што пра жабак больш нічога не даведалася – кепска. Нешта надта зацяніў Вінцэс Рашчынскі. Мо проста быў такі па харектары – асьцярожклівы, падазроны?

Паліна дастала партрэт Рашчынскага, угледзелася ў рашучыя рысы твару... Бровы сыходзяцца на пераносьі, пагляд вачэй прамы, мужная складка вуснаў... Такі чалавек хутчэй пойдзе на сымяротны двубой, чым стане вычэкваць бясьпечнай помсты. Чамусьці Паліна ўзяла книгу Сымірновай-Расэт і таксама разгарнула на партрэце... Вось цікава, як бы ён паставіўся да гэтай прыгажуні? Ці падабаліся яму такія – чарнавокія, худзенькія, з маленькім горкім ротам?

Паліна правяла кончыкамі пальцаў па партрэце Рашчынскага. Якая мужная прыгажосць... Як бы яна, Паліна, сама з ім сустрэлася? Дзяўчына пачала разважаць, нібыта сапраўды зьбіралася на прызначанае праз якую гадзіну спатканыне. Можна было б надзею доўгую сукенку з цёмна-зялёнаага лёну, з белым вязаным каўняром... Напэўна, чалавеку дзевятнаццатага стагоддзя яна падалася б цалкам прыстойнай? Валасы сабраць у вузел... Вось так... Не, трэба напачатку заплесьці ў косы. І чорныя туфлі на шнуроўцы. І пальчаткі... Не, не дапаможа. Адразу пазнаюць “плябейку”. “Літоўская гаспадыня”, книга, якой карысталіся ўсе дамавітыя шляхцянкі 19 стагоддзя, съцвярдждае: каб рукі былі далікатныя і белыя, пальчаткі трэба насыць з маленства, увесчансна, нават спаць у іх. А дзяўчынкам пальчаткі апранаць цеснаватыя, каб не даваць рукам надта расьці. І абутак мусіць быць цесны, трохі задоўгі ў насах – каб ножка расла вузенъкая. А яшчэ гарсэты ўспомніць, на шнуроўцы, з кітовым вусам... Пакутніцкае жыцьцё было ў прабабуляў! Затое ні ў кога няма сёньня такіх далікатных ручак...

А на якой мове загаварыць да пана Рашчынскага? Па-французску, каб адразу вызначыць прыналежнасць да пэйнага кола? Дык французскай Паліна ня ведае. Па-руску? Наўрад гэта лепшы зварот да інсургента, які змагаецца супраць Расейскай імперыі за незалежнасць, у тым

ліку і культурніцкую. Па-польску? З гэтым лягчэй – але з вычытанага вынікала, што Рашчынскі быў сярод тых нешматлікіх, хто абараняў ідэю Беларусі, незалежнай і ад Масквы, і ад Варшавы.

Значыць, па-беларуску? Як яны віталіся? Проста – “Добры дзень”? Не, як яна магла забыць! У павестанцаў было сваё прывітаныне, па якім пазнавалі аднадумца: “Каго любіш?” — “Люблю Беларусь!” — “Дык узаемна!”

Нешта знаёмае... Дзесьці Паліна нядаўна чытала гэтую фразу... У дакумен্যце? На помніку?

Вось няздара! Чаму ёй адразу не прыйшло ў галаву? “Qvis amas Amo”. “Каго любіш? Люблю...” Гэта ж надпіс на надмагільлі Вінцэсія Рашчынскага! І цяпер зразумела, які мусіць быць адказ: “Беларусь”. Як гэта прагучыць на лаціне? “Albarutenia”.

Разгадка ўвесь час знаходзілася перад вачыма! Паліна ліхаманкава вывернула зьмесціва шуфляды пісьмовага стала. Вось! Аркушык з надпісамі на жабках, з якіх Паліна спрабавала нешта скласці. “Alb” і “te”. Часткі слова “Albarutenia”. Цяпер зразумела, што на астатніх двух жабках мусіць быць напісаны “aru” і “nia”. Арцікава жабка – першая, а віленская – трэцяя. Таямніцу мусіць адкрыць той, хто ведае адказ! Той, хто любіць Беларусь! Задума прыгожая. Паліна ледзь не расцалавала каменых жабак ва ўсьмешлівія пыскі.

Пра адкрыцьцё абавязкова належыць камусь распавесці! Паліна хуценка скінула пераробленыя са старых джынсаў шорты і ўлезла ў спадніцу, доўгую, бы катрыначная кадрыля. На галаву – карункавы капялюшык... І, вядома — у “Капялюшык”! Якраз рэпетыцыя, маці там, і Сымон Пятровіч.

Лесьвічная пляцоўка, дзе месціліся паштовыя скрыні, была ў замеці парваных агітак за кандыдатаў у нейкі “ворган” і аркушыкаў з прапановамі купіць цукар, муку, паходзець або набыць цудадзейную касьметыку. Паліна ледзь ня ўпала, пасылізуўшыся на ўлётцы з нечай глянцевай фізіяноміяй. Позірк мімаволі сълізнуў па іхняй паштовай скрынцы... У шчыліне нешта бялела. Канверт! Вось табе навіна...

Паліну ўсё яшчэ хвалявала такое – нехта даслаў ліст! Хіба ня ў гэтым прыцягальнасці ліставаньня: кожны раз — падарунак і таямніца. Сённяня замест гэтага — “мабільнікі” і Інтэрнэт. А між тым, атрымліваючы сапраўдны ліст, ты ведаў, што нехта прысьвяці табе прынамсі пайгадзіны свайго часу. Неверагодная шчодрасць для сучаснага чалавека.

Канвертаў аказалася ажно два. Выгляд аднаго з іх, падоўжанага, з дзясяткам каліяровых марак, змусіў сэрца на імгненьне замерці, быццам ад падзенняня з вышыні. Паліне Генадзьеўне Ведрыч... Зваротны адрес – Каліфорнія, ЗША. Почырк Стася...

Паліна дрыжачымі пальцамі разъздзерла канверт, нібы галодны чалавек – абгортку, у якой выратавальная ежа. Ажно ашмёткі закружыліся матылямі.

Ліст гэтак трымцеў перад вачыма, што адразу Паліна не магла прачытаць ні слова. Потым з мітусяніны пачалі праступаць дакладныя абрывы Стасевага почырка. Стась у сваёй звычайнай дзелавой манеры паведамляў, што ўладкаваўся някепска, ёсьць перспектывы на сталую працу. Зыняў невялікі, але прыстойны дамок на шэсць пакояў, набыў машыну... І не хапае ў гэтым раі толькі Евы. Вядома, яе, Паліны. Стась выказваў стрыманае шкадаваньне, што гэтак пасьпяшаўся скасаваць адносіны, але

зараз гатовы гэта выправіць. Хутка прыедзе, яны з Палінай зноў возьмуць шлюб, і цемнавокая беларусачка ўрэшце апынеца ў сонечным штаце Каліфорнія.

Відаць, знайсьці сярод амерыканак дурніцу, якая будзе, па-першае, шчыра ім захапляцца, па-другое, падтрымліваць філасофскія размовы, і яшчэ штодзень гатаваць улюбёныя галубцы, Стасю не ўдалося.

Што рабіць? Парваць гэты “крык незадаволенае мужчынскае душы”? Усё роўна нічога шляхотнага не атрымаецца. Або... Кінуць усё і – да спрадвечнага жаночага шчасьця?

Дзяўчына, як у сyne, выйшла з пад’езду, на хаду нязграбна расшпільваючы сумачку і запіхваючы ў яе канверт...

Ды іх жа было два! Хіба згубіла ў пад’ездзе?

Другі канверт ляжаў паўзьверх россыпу рэкламнага съмецьця. Таксама нібыта з-за мяжы... Цікава, ніякага зваротнага адрасу. І ўнутры – толькі аркушык з нумарам сотовага тэлефону. Ды ініцыялы: В.Н.Ч. “Вам невядомы чалавек”, як велягурыйста ён аднойчы прадстаўляўся.

Усё-ткі Валянцін ня хоча зьнікаць з яе жыцьця!

У “Каплялюшыку” спрабавалі выкраіць з Чэхаўскага сурдугу пляжнае бікіні. Чэхаў змрочна супраціўляўся. Пакутлівыя фразы герояў ламаліся з сухім трэскам блазенскага съмеху. Паліна паназірала ў прасьвет кулісаў, як маленькі артыст з ablіччам пакрыўдженага спаніэля ўскарасквецца на вялізнае крэсла, што мусіла сімвалізаваць устаялышы пракляты быт.

— Энергичней, Митя! Влезай на него с ненавистью!

Паліна мімаволі ўспомніла, што ў Вялікім Княстве Літоўскім артыстай называлі глумцамі.

— Вы да мяне? — пачуўся голас за сыпіной. Сымон Пятровіч быў, як і раней, у чорнай майцы і джынсах, мускулісты, падцягнуты, кароткастрыжаны, нібы персанаж амерыканскага “баевіка”, чужародны ў легкадумным “каплялюшыкам” царстве. — Пойдземце ў мой пакой.

Былы падводнік доўга круціў у руках аркушы з Палінінымі запісамі, а Паліна, як зачараваная, назірала за зьмейкай дыму, што вырастала з трэсачкі з нейкім ўсходнім зёлкамі. Змейка танцавала ў паветры, рассяяваючы нетутэйшы п’янкі водар.

— Усё яшчэ далёка ад разгадкі. — Сымон Пятровіч дастаў з паліцаў стос геаграфічных картаў, зашмальцаваных, са шматлікімі лініямі, праведзенымі алоўкам. — Гэта тычыцца Гарнушак, што каля Найя?

— Так...

Штурман задумліва вадзіў тупым канцом алоўка па паперы.

— Фактычна, маршрут можа пачынацца дзе заўгодна... Дапусьцім, вось ад гэтае каплічкі... Значыць, канчацца адрэзак мусіць тут, дзе дамы. Да-лей — прапушчаны кавалак, і трэці вядомы нам адрэзак можа разъмяшчацца вось у гэтай частцы... А яшчэ ж мусіць быць чацвёрты! Не, бяз іншых двух жабак і веданьня, адкуль пачынаць вымірэнне, нічога ў нас не атрымаецца. Тут бы яшчэ карту дзвесятнадцатага стагоддзя...

— Магчыма, я знайду ў архіве.

Сымон Пятровіч пільна зірнуў у цёмныя вочы дзяўчыны.

— Колькі вам гадоў?

Паліна сумелася, але пытаньне гучала сур’ёзна.

— Дваццаць восем.

— Вы ня замужам, так? І дзяцей няма?

Паліна пачала злавацца, адчуваючы, што намаганьнямі маці ў яе аса-

бістыя праблемы пасьвечаны ўвесь “Капялюшык”. Штурман адмераў скучную белазубую мужчынскую ўсьмешку ў якасці прабачэння.

— Ня злуйцеся, праста вы гэтак апантана заняліся скарбашукальніцтвам, як могуць толькі самотныя жанчыны. У нашым турклубе я такіх бачу кожную суботу. Выходзяць прыкладныя бабулькі на пеньсю — і давай у паходы, прычым суперцяжкія, што й здаровыя мужыкі не наважваюцца. Вязаньне ды кампоты — убок, хатуль за плечы — і шукайце кабету, што ўцякае ад цішыні ў дому.

Нічога сабе парайнаўне!

— Самота — натуральны стан чалавече душы, — холадна прагаварыла Паліна.

— Гэта ненатуральны стан, — штурман паварушыў пальцамі бясплоцевую зьмейку дыму, і яна распалася на дробныя павуцінкі, што ўсё гэтак жа ўпартая імкнулася ўверх. Паліна са зьдзіўленнем заўважыла, што ашмёткі дымнага павуціння павісьлі па ўсім пакоі, нібыта часткі дэкарацыі невядомага съпектаклю. Вочы Сымона Пятровіча ўзіраліся праз іх, як у марскую далеч. — Каб чалавек беспакаранна быў самотны, ён мусіць мець трывалую сувязь з нечым, вышэйшым ад людскога бытавання. У мяне такой сувязі няма. На жаль. Як я ні стараўся.

Паліна насыцярожана зірнула на суразмоўцу. Пэўна, аматар медытациі ды ўсялякае ўсходнія лухты. Вунь і зёлкі паліць, ад злых духаў, відаць. І дыванок у куце пакоя дзіўны. Не дыванок — хутчэй скуранны матрац. Для практыкаванняў, ці што?

— Трэба праста рабіць сваю справу, — выгаварыла дзяўчына фразу, якой гіпнатаўзала сябе ўжо колькі гадоў.

— Выходзяць за мяне замуж.

Гэта што, жарт такі? Падводнік, аднак, пазіраў вельмі сур'ёзна. І вельмі спакойна.

— Прапанову такую раблю другі раз у жыцьці, словамі не гуляю. Не сумнявайцеся.

Паліна не знайшла нічога лепшага, як па-дурному рагатнуць і зараз жа зъянтэжыцца. Штурман скрыжаваў рукі на грудзях і адкінуўся на съпінку крэсла, як прафесар, што скончыў прымакаць іспыты.

— Мне трывалы сем. Дзевяць гадоў розыніцы між намі — я лічу, самы раз. Абяцаю, што жыць са мной вам будзе цікава. Я зразумеў вашыя густы і прыхільнасці... Калі вас непакоіць матэрыяльны бок — у мяне трохпакаёука-“сталінка”. Спатрэбіцца — і гроши зарабіць магу. Проста кіруюся ў побыце прынцыпам мінімалізму.

— І я адпавядаю гэтым вашым мінімальнym запатрабаванням? — да агаломшанай Паліны нарэшце вярнулася пачуцьцё гумару.

— Вы — вяршыня майго жыцьця, — сур'ёзна прамовіў Сымон Пятровіч.

Адзін прызнаеца, што ў Амерыцы няма ёй замены, другі ўважае за вяршыню... і ўсё ў той самы дзень. Пасьля трох гадоў адзіноты. Адмысловы іспыт з усходнім прыпавесці. Толькі і не хапае трэцяга прэтэндэнта на сэрца прынцэсы!

— Прабачце, Сымон Пятровіч, але...

— Мне было б прыемна, калі б вы называлі мяне праста Сымонам.

— Добра... Сымон... Вы ж разумееце, што пасьля адной-двух сустрэчаў лёс не вырашаецца.

— Чаму ж не? — нявесела ўсьміхнуўся штурман. — І адна-адзіная сустрэча можа цалкам перамяніць жыцьцё. Я ведаю. Для сябе я ўсё выра-

шыў адразу, як вас убачыў. Рашэньне маё нязъменнае. Колькі трэба будзе чакаць, каб наважыліся вы — ня мае значэння. Я ўмею чакаць. Вырас у палящукім мястечку, дзе сланечнікі — як дрэвы, і нават рэчкі няма, а марыў — пра мора. Патанаў у сьвеце аповедаў Грына... Ён — Грынэўскі, сын сасланага з Беларусі паўстанца... І я — Грынэўскі.

— Свяякі?

— Магчыма, далёкія. Туга па Зурбагане і белых ветразях перадаецца генетычна. Чатыры разы паступаў у мурманскую мараходку. Нада мной съмяляліся. Казалі, што я малы і слабы... Я трэніраваў цела, як непаслухмянага сабаку, я загартаваўся да неверагоднага... і мора атрымаў.

— Цяпер хочаце атрымаць мяне? — Паліна ўсё старалася перавесьці размову на жарт.

Штурман правёў рукой па кароткіх валасах.

— Мора мелася стаць маёй магілай — а гэта найлепшая магіла, яе ніхто не зганьбіць. Але я, дзівак, хацеў жыць — і выжыў. Мы з ім рассталіся назаўжды, як былыя дуэлянты, загойваючы раны... А потым мяне амаль съмяротна параніла зямля... Вы — іншая. Фрэзі Грант, дзяўчынка, якая ідзе па хвалях праз цемру, праста таму, што ня верыць у прорву пад нагамі. Я буду чакаць. І пакуль вы не прыйшлі да мяне, на гэтую тэму больш размаўляць ня станем. Дык вось, што тычыцца Гарнушак... Пастарайцеся знайсьці старую карту тae мясцовасці. Добра было б, каб скульптар далучыўся, і зъезьдзім, параспітваем на месцы.

Трэба ж! Спакойны і дзелавы, нібыта і не рабіў вар'яцкай прапановы. Паліне нават зрабілася трохі прыкра, што ў гэтага легіянера не назіраецца прыкметай сардэчнай пакуты. Затое не засталося і няёмкасці. Дагадэла і трэсачка з зёлкамі...

Сымон Пятровіч, ад сёньняшняга дня — Сымон, праводзіў Паліну да выхаду з тэатру. Не хапаецца за локці падтрымаць, не зазірае ў очы...

На сцэне чуваць быў разъмераны грукат — зноў канкан! У п'есе Чэхава?

Хаця колькі можна дзівіцца падобнаму... Паліна горка ўсьміхнулася. Яшчэ б спытала, чаму артысты, адыграўшы сцэну на беларускай мове, тут жа за кулісамі пераходзяць на расейскую. Відаць, ня ведаюць гісторыі з першымі гастролямі тэатра Станіславскага за мяжой. Прыехалі наватары ў Варшаву, па іх разуменьні — у расейскую правінцыю. А ім і кажуць: “Прабачце, тэатр ваш геніяльны, мы вас паважаем, але на съпектаклі ня прыйдзэм. Чаму? А таму, што калі публіка пойдзе на расейскамоўныя съпектаклі, то польскія зараз жа выпхнуць са сцэны”.

Сваё мусіць заўсёды быць даражэй за чужое, нават калі яно, чужое, лепшае — звычайная праграма захаваньня і жывёльнага віду, і чалавече нацыі. Хіба беларусы страцілі свой прыродны ахоўны код? Не, паступаюць жа ў іхнюю гімназію кожны год гарадскія дзеткі, ня чуўшы ў бацькоўскай хаце роднай мовы. І пачынаюць гаварыць па-беларуску, і так натуральна, нібыта ня вывучылі, а ўспомнілі!

А дома Паліна адразу набрала дасланы нумар тэлефону...

Валянцін зьявіўся назаўтра ўвечары. Як і папярэджваў, не адзін. У кавярні на плошчы Перамогі пад новенькой шыльдай “Бістро”, што нагадвала пра ламаную мову напалеонаўскіх жаўнероў, за зялёным столікам узвышаўся скульптар, яшчэ больш засяроджаны, чым заўсёды, а побач з ім — съветлакосая “ўладальніца” ў стракатым сарафане. “Уладальніца”, на імгненьне адарваўшыся ад вазачкі з узьбітымі вяршкамі, холадна

кінула Паліне. Затое Валянцін адразу нярвова ўскінуўся, адсунуў для госьці крэсла, запрапанаваў кавы... Паліна са зьдзіўленнем заўважыла ў ягоным позірку, які ён адразу ж адвеў, пакуту і нібыта нейкую просьбу... Баіцца, што Паліна выявіць перад Дзінай, што ведае пра ягонае далікатнае становішча? Доўгія съветлыя валасы, перахопленыя матузком, і белая ільняная кашуля, а асабліва задуменны твар сапраўды надавалі Валянціну падабенства з захопленым у палон воем. Не хапала Паліне яшчэ ўмешвацца ў чужкія сямейныя стасункі... Няёмку паўзу перарвала Дзіна.

— Валік расказаў мне пра вашыя гістарычныя фантазіі.

Валянцін выціснуў няёмкае:

— Прабачце, Паліна, але ў мяне ня можа быць сакрэтаў ад Дзіны.

І аж зьбялеў — нібы ад застарэлага болю. Дзіна, аднак, толькі задаволена ўсьміхнулася, не ўчуўшы нічога для сябе непрыемнага.

— Даўкі вось, я вашых справаў навуковых не разумею, але Валік надта цягнецца да радзімы продкаў. Апошнім часам яму давялося выконваць шмат заказай. Замарыўся, бедны... — гандлярка пяшчотна пагладзіла мужчыну па плячы. — Так што, пакуль у нас вольны час — паезьдзім па мясцінах ягонага дзяцінства... Тым больш мы на “джыпе”. Ну і пагуляеце там у съледапытаў, калі ёсьць ахвота.

Валянцін яшчэ раз кінуў на Паліну вінаваты позірк і пацалаваў руку сваёй “уладальніцы”, як з прыкрасыцю адзначыла Паліна, са шчырай удзячнасцю.

І чым скончыцца гэтая авантура, было гэтак жа невядома, як і тое, куды падзеліся зьніклыя падчас узвядзеньня фрагменты абеліску Перамогі, што ўзвышаўся перад вокнамі “Бістро”.

Падчас росшукаў у архіве ўдалося знайсці ня толькі карту наўеўскага павету ажно 1846 году, але і тагачасныя “Рэвізскія сказкі”, перапіс насељніцтва. У Гарнушках налічвалася сто пяцьдзесят чатыры “дымы” — гэта значыць, сялянскія хаты. А таксама касцёл з плябаніяй і школкай, цукраварня і кузня. Вёскай валодаў Антоні Рашчынскі, бацька Вінцэса. Не магнаты, але й не лапчожная шляхта. Сярэднія руки паны. Паліну ўразіла адна дэталь: прозвішча Чарапавіцкі сярод жыхароў. Значыць, Валянцін — прамы нашчадак гарнушкаўцаў, якія ведалі Вінцэса Рашчынскага? Цікава...

Вінцэс Рашчынскі, паўстанцкі філософ... Яны, навукоўцы, лёгка ўжывалі гэтае азначэнне, не задумваючыся, што — за ім. Так, Вінцэс скончыў Пецярбургскі ўніверсітэт як кандыдат філасофіі. Але што ён думаў пра гэты Сусьвет? Якім ён быў мысльяром?

Давялося пераадольваць нелюбоў да кампутараў. Паліна сумленна праседзела тры дні ў бібліятэцы, асвойваючы пагансскую моц сусьеветнага сеціва. І выцягнула нарэшце з акіяну інфармацыі здабычу — невялікі артыкул Вінцэса Рашчынскага, надрукаваны ва “Універсітэцкім весніку” ў 1860 годзе. “Некалькі развагаў наконт панлагічнай сістэмы і суб'ектыўнага духу”.

Паліна сумленна прызнавала сваю недасьведчанасць. Усё, што яна зразумела — Рашчынскі спрачаецца з Гегелем, сімпатызуе Сёрэну К'еркегару і ў некаторых здагадках, як падалося, сугучны з дасьледваньнямі Льва Гумілёва. “Чым ёсьць жыватворны дух народу? — пісаў Рашчынскі. — Ці гэта ўсяго толькі міф, створаны, каб апраўдаць існаваньне дзяржавы і пашырэньяне яе межаў за кошт суседзяў? Ці гэта ёсьць прырод-

ная энергія, якая змушае кожны жывы арганізм нараджацца, разъвіацца за кошт акаляючага асяроддзя, і згасаць, вычарпаўшы дадзены Богам і прыродай запас жыцьцёвай сілы? Безумоўна, вялікую ролю ў фарманыні гэтага духу адыгрывае геаграфічнае месца. Урадлівая ці неурадлівая глеба, блізкасць да мора або горная мясцовасць, ваяўнічыя суседзі – усё адбіваецца на харктары народу, як на немаўляці – жыцьцё сям'і. Але ёсьць яшчэ адно – Найвышэйшая воля, згодна якой усё жывое мае індывідуальнасць. Як ад кожнага чалавека цнота патрабуе абсолютна і безумоўна быць сабой, таго ж патрабуецца і ад народу. Як існаваныне чалавека – самакаштоўнасць, так і існаваныне кожнага народу. І гэтую адметнасць, гэтую самасць спасылае народу Гасподзь. І таму адмаўляцца ад яе – найялікшы грэх, як грэх наракаць чалавеку на тое, што ён нарадзіўся тым, кім ёсьць. І грэх – патрабаваць універсалізацыі, уніфікацыі”.

Паліна нібыта пачула голас, які гэта гаворыць, усхваліваны і сумны. Твар воя, вочы паэта… Уражаныне, быццам гэты чалавек мог бы ёй усё патлумачыць, падказаць, што рабіць з сабой, са сваім жыцьцём… І як шкада, што сустрэча гэтая немагчымая… Як ён пражыў свой апошні год на радзіме? Паліна ўспомніла іранічна-сумнія радкі пра старога паўстанца, які дажывае век ва ўтульнасці маёнтку:

Стары крышталъ, ад часу цьмяны,
Блакітным сяйвам шафу поўніць.
Вікамі дзъверы не ўзламаны,
І зоры ўцягваюцца ў комін.
Засохлым лісьцем пахнуць книгі.
Чытаныне пры агні – як воля.
І ў навакольлі ціха-циха.
Таемна ціха – як ніколі.
Драмата дыхае за крэслам
Ці съмерць? Прыпынак ці дарога?
А сэрца стукае, як цесьля,
Зьбівае лесьвіцу да Бога.
На разуменыне спадзявацца
У гэтым съвеце – праста слабасць.
І мы выходзілі на пляцы,
Вучыліся дзівярыма ляпаць.
І вось – па склепах, па маёнтках
Параспайзлося пакаленьне.
А варта высунуцца вонкі –
Гразёй запэцкаеш каленьні.
Напалеоны і Касцюшкі
Сядзяць у вальтэр'янскіх крэслах.
Хай съцены і прыдбаюць вуши –
Душу маўчаныне зробіць съмелай.
Занадта ўтульна ў гэтым крэсьле,
Каб съцюжу выклікаць праз слова.
Няхай крышталъ у шафе съвеціць –
Звычайны посуд засыянковы.

Не, з абліччам на партрэце гэтыя слова не стасуюцца. Філосаф стаміўся, але ня згас.

Маці, вядома, паўшчувала, што дачка зноў пачала жыць між кніжных старонак, як шашаль. І да гэтага… штурмана… ня варта было адной

хадзіць – у чалавека прусакі ў галаве, некалькі разоў засыпелі яго на дыванку ў становішчы дагары нагамі. Не, ня ёга – ён неяк іначай называў, складана. Хаця і добры. Вось перадаў два слоікі з шыпшынавым варэннем – съпецыяльна для Паліны. Ды яшчэ пра Артура, нябожчыка беднага, распытаў. Навошта – не сказаў, адкартаваўся.

Паліна, як магла, супакоіла маці. Добра яшчэ, што тая ня ведае пра ліст ад Стася.

І можна, зачыніўшыся ў сваім пакой, яшчэ раз гэты ліст перачытаць і паплакаць. А ўявіўшы, як скульптар сядзіць дзесяці побач са сваёй “уладальніцай” і ня можа без дазволу той нават патэлефанаваць, звязаны ўздзячнасцю, як съмерцю – заплакала яшчэ мацней.

Урэшце, і фрэйліна імператарскага двара Аляксандра Сымірнова-Расэт лічыла вартым сваёй годнасці праліць съяззу над атрыманым лістом.

А тут яшчэ патэлефанавала ўлюбёная Палініна вучаніца, наконт якой не аднойчы марылася – вырасьце добрая беларуская паэтка. Усё-ткі ўжо ёсьць некалькі першых – і ўдалых – публікацыяў. Патэлефанавала, каб пачытаць новыя вершы... Аказалася, на рускай мове. Чаму? А душа так запатрабавала. Паэт – птушка вольная, на якой мове хоча, на такой шчабечы. І Паліна дарэмна раіла ня збочваць з аднойчы абранае сыцежкі, гаварыла, што мова – жывое, мае сваю душу. Што паэт мусіць быць у сугуччы з аўрай роднай зямлі, іначай застанецца вечным маргіналам, нецікаўным і ва ўніверсуме... Пані, што за кансерватызм у постмадэрновай прасторы! Творца ўвогуле мусіць з мовай змагацца, трушчыць яе і выходзіць за ейныя межы.

Паліна паклала трубку, ледзь утрымаўшыся, каб не абрыйнуць на здольнае сямнаццатагодзінне дзіцё сусьветны гнеў. Няўжо яшчэ адзін пустацьвет на тваёй ніве, бедная Беларусь?

“...Разумных больш, чым добрых, тут, ты не дакажаш ім нічога... Твая гравюра “Страшны суд” ад мастака, а не ад Бога...”

*Працяг
у наступным нумары.*

